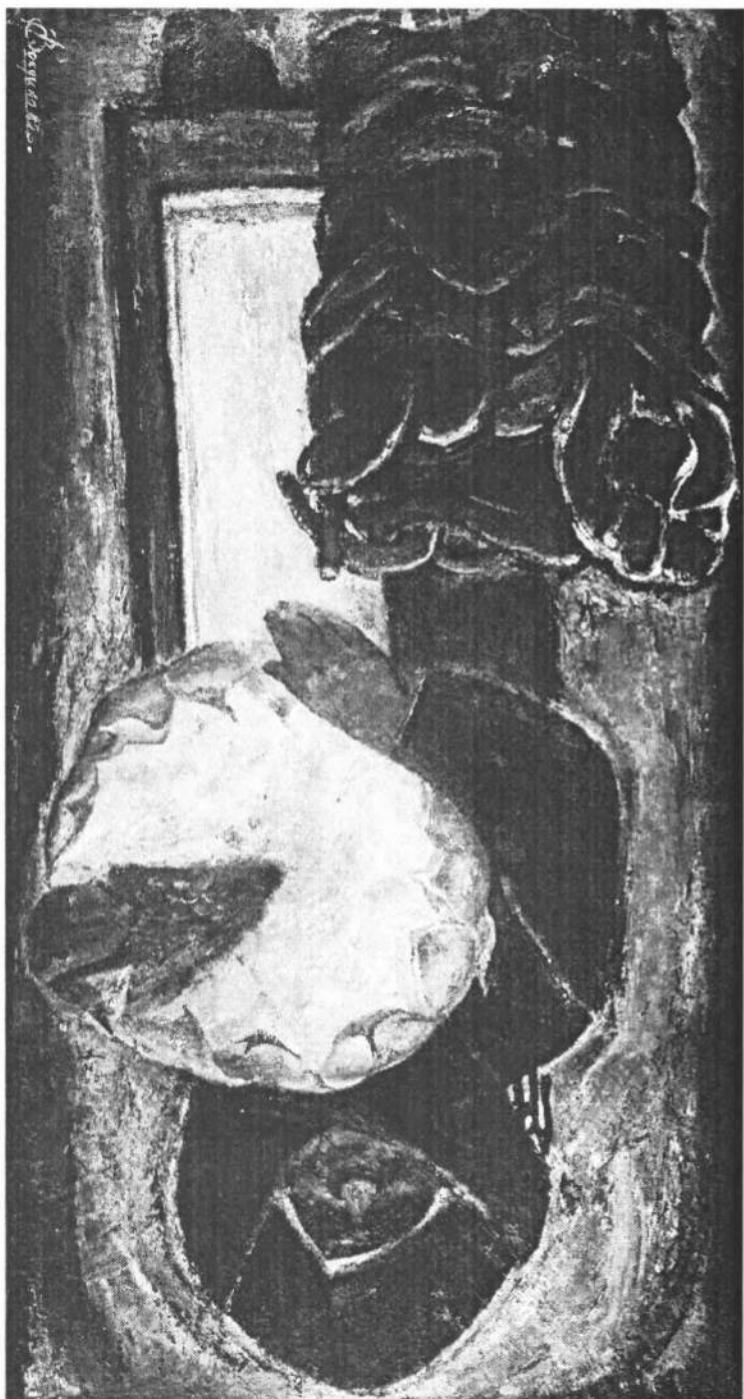

ДУКЛЯ

№ 2

1995

літературно-мистецький та публіцистичний журнал. Видає Спілка українських письменників Словаччини, Пряшів.

DUKLA -
literárgno-umelecký
a publicistický časopis.
Vydáva Spolok
ukrajinských
spisovateľov
na Slovensku, Prešov.

РЕДКОЛЕГІЯ:
МІЛАН БОБАК,
ІЛЛЯ ГАЛАЙДА,
ВЛАДИСЛАВ
ГРЕШЛИК,
ВАСИЛЬ ДАЦЕЙ,
ФЕДІР КОВАЧ,
ВІТАЛІЙ
КОНОПЕЛЕЦЬ,
МИКОЛА
МУШИНКА,
ЙОСИФ ШЕЛЕПЕЦЬ,
ІВАН ЯЦКАНИН,
відповідальний
редактор

Графічне оформлення
Ладислава Цупера

Виходить раз на два місяці.
Передплатна ціна на рік -
60 крон.

Адреса редакції:
080 01 Prešov, ul. Požiamická 15,
телефон: 733 435, 732 338

Комп'ютерний набір
EXCO s.r.o., Prešov,
телефон, факс: 091/725 061

Rozšíruje PNS, objednávky na predplatné prijíma každá pošta, doručovateľ, predajňa PNS a stredisko PNS. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS š. p., ES-vývoz tlače, Košická 1, 813 81 Bratislava.

Віталій Конопелець	
І знаєш.....	2
«Чи небо у нас отаке...»	2
До слова	3
Юрський парк	3
«Русь Київська була?»	4
«Виповзає з туману дорога...»	4
Андрій Кусько	
Куди подітися.....	5
Михайло Шмайдя	
Смерть директора школи.....	11
Павло Маскалик	
Польовий спів	16
Прокіп Колісник	
Моя кімната добра	18
Василь Дацей	
Віконниці	21
Іван Яцканин	
Хід королевою.....	28
Михайло Роман	
Прозаїк підбескідського села	
– Андрій Кусько.....	33
Президент, міністр, в'язень Гулагу.....	36
Іван Цюпа	
Гірка правда, або що означає	
«Так сложилось исторически...»	41
Микола Неврлий	
Дванадцять листів Д. Чижевського	
до Є. Маланюка.....	45
Микола Мушинка	
Уроки розстріляного відродження	53
Іван Ванат	
Волинська акція: задум,	
реалізація, наслідки	55
Михайло Русинко	
Боротьба старословаків та новословаків	
у «Словакькій газеті»	74
Ян Юрчо	
Наука, мистецтво, література – і прогрес?.....	78
Іван Яцканин	
Українське кіно є. А чи й буде?	81
Пам'яті митця.....	87
Карол Хмел	
Потішання	91
Контекст.....	91
Твої очі	91
Чужа мова	91
Пікассо.....	92
Шенберг	92
Микола Зимомря	
Одухотвореність живописної гармонії	
(слово про Юрія Герца)	93

J. Rozumny

ПОЕЗІЯ

Віталій Конопелець

I знаєш...

I знаєш: крадене воно,
те золото осіннє, млисте,
що ненароком у вікно
завіяв протяг жухлим листом.

Нащо тобі той грішний гріш,
диваче? Він минеться хутко.
Та і дадуть за нього лиш
півжмені, а чи й жменю смутку.

Чи небо у нас отаке –
низьке?

А чи земля отака –
грузька?

Чи день удався
лицем, як ніч?

Все, як учора,
як і раніш.

І небо небом,
як у людей
/ціле вдихнув би,
та мало грудей/,

і під ногами земля,
мов пух,
а день хоч не гріє,
але й не потух.

Ось душу тільки
/але доправди/
нашо нам, Боже,
із глини дав ти?
Та ще й соломою вкрив,
наче квітку?
/Мабуть, щоб не мерзла вона
улітку/.

До слова

Ти – жаль, ти – біль, ти – серце навпіл,
і ласка там, де свище лютъ...
Твій божевільно-хижий напій
віки по краплі в душу ллють.

Чим довше п’єш, тим спрага більша,
а хтось: «Краса...» Авжеж, краса:
благенько блимне вогник вірша
і, мов цигарка, погаса,

а ти добавити устигни,
що спати серцю не дає:
куди не глянеш, всюди стигми...
Це значить, що і люди є.

Хоч і гірка, а все ж утіха
поміж буденщини й скорбот.
І сам собі промовиш стиха:
Раби рабів – і це народ?

Юрський парк

(ІІ частина)

Я не відаю, чи динозаври
вірили в світле,
прийдешнє завтра,
але знаю: лягаючи спатки,
діти їхні питали
пісень, колядки...
Не тямкували темні створіння
про якесь там космічне,
вбивче проміння.
Ну, а все інше, посутнє, відомо:
коли не прийди, –

їх немає у дома.
Спить непробудно вся динозаврія,
де Скіфія хмура,
де сонячна Таврія...
Та крізь мури віків їх спів я чую:
— А іші вам, газдо,
шумні вінчую...

Русь Київська була?
Була!
А на додачу ще —
і Біла, і Червона.
Ба навіть червоніша,
аж кривава,
й біліша від кісток
(та це вже інше).
Було усяких:
і Karpátorósz
і Podkarpatská...
То чом би з їх насіння
ще й дальша не постала —
синя?
Хоч і мала,
та заразом велика.
Нуж, спробуймо і ми отак:
носім заокеанський фрак,
а що традиція,—
то й постоли із лика.

Виповзає з туману дорога, неначе змія
зі старої, обдертої, вже непотрібної шкіри.
А на думці у тебе — часу течія.
Обернулося біле зеленим...
Якої точнішої міри?

Андрій Кусько

Куди подітися...

— Гм! Поки тут були мені й борозди, то не було стільки вимитих дощами ярків і вода не змивала так ґрунт, — бурмотів собі під ніс Іван Підошва, проїжджаючи возом повз артільне поле. В полі злегка подував прохолодний вітерець, погойдуючи зеленими картопляними билинками. Із синього неба яскраво всміхалось літнє сонечко, яке зараз застелялось кучерявими хмарками, що одна за одною гналися із півночі кудися на південь.

Старезний віз скрипів і перегойдувався по вибоїтій кам'яній польовій дозрі. Сухоребра стара кобила Сірка ледве заплітала ногами і за кожним кроком до такту глибоко помахувала головою, відганяючись довжезним хвостом від в'їливих мух і оводів. На возі, звісивши поміж щамблами ноги, згорблено сидів Іван Підошва, повільно снуючи свої дивні думки. Час від часу підштовхнув солом'яний дірявий капелюх, витер спіtnile чоло, і знов торочились думки, хоч як він намагався здрімнути, бо майже цілу ніч ані ока не зажмурив; доглядав хвору Красулю. Але не можна заснути, коли на душі неспокійно.

— Віо, Сірка, віо! — вигукнув Іван і помахував батогом понад гострим хребтом кобили, яка всіми своїми силами намагалася витягнути віз, що аж голову скіляла між передні ноги і, міцно запираючись широкими копитами до землі, дряпалася горі грунем.

Сірку Іван Підкова знайшов у своєму саду пізньої осені в сорок четвертому році, коли повернувся із евакуації. Лежала вона поранена під старою грушевою. Ну і став Іван пильнувати Сірку. Вилікував її рані від гранатних осколків і відгодував її, чим тільки міг. Тішився він Сірці дуже, бо в усьому селі тоді не було ні одного хвоста. А звезді завжди щось треба було: чи дрова із лісу або щось із поля. Без конини бути, як без рук. Деякі газди навіть заздрили йому Сірку. Хоч подеколи Сірка і мала свої примхи, як парадна невіста. Бувало тягне віз добре, та раптом всяде щось до неї і стане, як вкопана. Даремно її швакав, лупив батогом і навіть кілком, а вона ані не гнулася. А потім як рвонула з усієї сили, тільки віз підстрибував по камінню. Іван, пізнавши її примхи, вже не бив її, але тільки благав і лагідно припрошував. В останньому часі Сірка дуже збідніла. Це вже старість, але і зимівля теж слаба була.

— Та лем віо, Сірка, віо! Віо помаленьки! — приговорював Іван і сам намагався хоч на хвилину позбутися турботних думок про Красулю, яка ніяк не сходила йому з гадки. Він, щоб не думати стільки про Красулю, навмисне розглядався по полі і міркував про інше.

...Гм! Дійсно ніхто ані з старших людей, як, наприклад, Лопух або Терличя, не можуть ніяк пояснити, чому воно так діється в останніх роках у цих горах. Як візьме сухота наприкінці весни, то ані краплинка дощу не зросить поля, наче десь у пустині. І земля від превеликої спраготи аж тріскає. І так протягом кількох тижнів висувається мочила і млаки, що вечорами

вже не чути жаб'ячого тарахкання. А потім знов, як перед жнивами застелиться небо хмарами, як вдарять громи з блискавицями, то цілими днями і ночами ллють дощі так, як із відра. Правда, в таку сльотливу погоду несподівано надходить хавкання і на того найвитривалішого; бере під голову кожушанку і розваюється в холоднуватій коморі на лавці і приємно задрімає. Та що забагато, те нездорово. І дощу забагато для землі не здорово. Адже земля вже так насякла водою, що аж береги повідламлювались над річками. А на зораних схилах ґрунту позносилась ота найродючіша земля... Ярки і яруги поробилась на зораних нивах. О, Господи... ледве дочекались пробліску сонячного, бо вже можна вийти в поле і бачити працю своїх рук.

Сірка тяжко тягla до ґруня віз. Вона аж клякала на передні ноги і, запираючись задніми ногами, напружувалась так сильно, що аж корчилася і була дочиста мокра та з ніздрів її текла піна. Защпотавшись якось у своєму безсиллі, стала Сірка хитатися і переступати з ноги на ногу, аж накінець, цілком опустившись, повалилась на землю. Іван дуже злякався і з розгону побіг до кобили та довго мукарався, ставляв її на ноги. Нарешті якось ледве поставилась шкапина на всі чотири. Постоявши трохи, щоб Сірка відпочила, Підошва знову став її припрошувати:

— Ну, маленька, вйо далі, вйо!

Напружилася Сірка, аж хребет згорбила і рушила далі. Іван вже не сів на віз, тільки, держачись рукою за левчу воза, ішов пішки і думав про свою тяготу. Красуля йому ніяк не сходила з думи.

Ще ввечері, коли жінка Параска пішла до стайні, то, вернувшись до хати, тільки долонями сплеснула:

— Іване, Красулі погіршало, ані писок не замочила до води...

Підшва побіг до стайні. Побачивши, що Красуля мечеться з болю, швидко погнався за деякими людьми, щоб прийшли рятувати. Сусіди позбігалися, і, заходячи до стайні, стривожено нарікали:

— І-ей, небожата, та що то таке їй знато статися?

І розводячи руками, знизували плечима, похитували головами і чухали потилиці. Ніяк не могли збагнути, що то може бути Красулі. Та якось лишиї рятувати треба. І помогали, як лише самі знали. Заливали Красулю насамперед віцтом, потім капустяним варом, далі почали натирати соломою боки і нарешті покрикравали Красулю намоченими в гноївці ряддинами. Але Красуля ані не рушилась із місця, лиш однаково стогнала і стогнала.

Погнався Підошва і за такими знавцями як старий присліпуватий Лопух і задиханий Терлиця. Про них обох відомо по всій околиці, що добре вони розуміються до худоби, коли, не дай Боже, щось злого пригодиться. Навіть ліпше знають допомогти худобі, як сам звіролікар або і окружний зоотехнік. Зрозуміло, що як Лопух, так і Терлиця дуже люблять вихилити не одну чарчину і не важко якої, чи дерев'янки, чи самогону; крім нафти і бензину — все, що тече і пече. Не дарма ж злі бабські язики потиху в селі говорять між іншим про обох, «вишли б і смолу».

Як тільки сказав Підошва Лопухові, яке діло з Красулею, то Лопух лише закліпав червоними закаправілими очима і відповів:

— Лечу, Іване, зараз лечу. Треба худобцю рятувати. Лем ще візьму даяке зілля і раптом лечу, аби німина не терпіла. — І високий Лопух із назад складеними руками, швидко цабав довжезними кроками, ніби на раз-два хотів перекрочити своїми натяглими кроками всю дорогу. Йому з-під засмальцованого капелюха стирчало давно нестрижене волосся, а з-під кирпатого носа пнулися, як їжачі голки, гострі рудаві вуса.

За Лопухом придрібозив, покашлюючи, і Терлиця, якому завелика військова шапка ніби конче хотіла позгинати додолу вуха. Коли він наздогнав Лопуха, то вийняв з-під пахв складені руки і став швидко запиняти на собі цураву блузу, з якої виднілися його голі лікті.

Коли Лопух і Терлиця загнули у двір Підошви, то сусіди, що стояли біля стайнняного порога, затихли і стали розступлятися. Видно, що оба вони мали і якийсь авторитет у своїх односільчан. То вже кожен якось так дбав,

аби нічим їм не звередити і ніколи до ніякої звади або недорозуміння з ними не приходити, бо справді не знати, коли і кому треба буде до них загнатися.

— Славайсү! — привітався Лопух, входячи першим до стайні, а за ним і Терлиця. — Та як, Красулька хвора, хвора... і став її гладити рукою по хребті.

— Ой, видите, як нас панбіг карає! — зітхнувши, промовив Підошошва, втираючи спітніле чоло рукавом сорочки.

— Гм, гм! — на разі не знаючи, що відповісти, замуникав Лопух. Але щоб не бути в мовчанці, він почав: — Та правду кажете. Коровичка-то наше життя. Я вже був без ложки молока, то знаю, що то за нещастя. Не дай Боже їй загинути, то не є до кого піти за поміччю. Ну, а тут ще не така суєта на людей пхається з тим Єerde! — злісно підкresлив Лопух притишеним голосом з іскрінками в очах.

— Ей, та тото Єerde аж не таке плане, як ти говориш! — обізвався Терлиця і міцно закашлявся.

— Што не плане? — сердито відрубав Лопух. — Заберуть землю, заберуть худобу і ти, чоловіче божий, жий собі на старість, як сам хочеш! Або по жебранні, або хіба піти просити поміч до самого Бога! Бо тут тобі, на землі, уж амінь, уж тобі ніхто не поможет!

— Ей, дай-ле спокій, дай! — став далі мирно розповідати Терлиця. — Не та-кий чорт страшний, як його малюють. Та де же то заберуть землю, де? До плахти складуть і зав'яжуть, як сіно, і геть кудись однесуть? Смійтесь з то-го! Ну, а старим людям — не треба страхатися як жити, бо дістануть підпо-ру. А ще одне діло. Та чом же собі члени Єerde побудували такі мурувани-ці, одки мали гроши, га? А ми, обе нечлени, ніяк не годні, лем сидимо в та-ких килях, що може днесь-завтра нас насплячи приляжуть.

— Ов-ва, який то із тебе, Терлице, чудуваний пропагандист, — насмішкува-то процідив Лопух. — Де то, хто тебе так перешколив? Знаєш, я би тобі щось повів, але то не тепер, і не тут на те час. Тепер ми рятуймо Красулю і дайме собі спокій із таким. Тепер худоба перша. — Узяв мисочку з вуглем, кинув із кишені зілля і, щось шепочучи, став обкурювати їдким димом, від якого почали всі присутні кихати так голосно, що курка, яка неслася в жо-лобі, перелякалась із галасливим кудкудаканням вилетіла понад голови із стайні на двір.

— Зараз буде Красулі ліпше! — повідомив самовпевнено присутніх Лопух. Минуло кільканадцять хвилин. Всі очікували, що Красулі справді полег-шає, але ні обкурювання, ні корінці так нічого і не допомогли.

Та коли справді оте Лопухове «зараз ліпше» не приходило, то почав Тер-лиця ставити свої корінці. Дзьобнув шилом до стегна Красулі і тицьнув до дірочки дрібний корінець. Потім долонею перехрестив, тричі сплюнув і теж заявив, що «буде ліпше». Всі явно бачили, що ліпше Красулі не приходило, ба навіть гірше їй ставало.

— А може, би потелефонувати до Лабірця, няй би прийшов золотехник і звізити руку, га? — спітала, нарушуючи прогноблюючу тишу Євка, кума і ровесниця Параски, яку, як артільницю недолюблюють у Підошви, але в нещасті і в біді все забувається, бо, як кажуть, поділене горе, то лиш пів-горя.

— Та що там такий шарванець може розумітися до худоби! Який мені ро-зумак! Зо-ло-тех-ник! Ты-фу! Йому чорт знає, який фрас на розумі, а не ху-дoba — сказав, ще раз спльовуючи, Лопух.

— Та гей, гей! Він би може лем із порога зиркнув до стайні і наказав: «Мушіце рихле краву зарезац і закопац!» — додав Терлиця.

— Правда, що та, правда! — притакували подеякі голоси.

— Але коби йому так вопхав холем стівку до жмені, то, може, би позволив і не закопати м'ясо, але одвести до м'ясарні і продати, — запримітив Лопух, прикриваючи Красулю ряддинами.

Красуля аж під жолоб голову пхала і ногами тріпала, розмітуючись від великих болів і терпінь. І коли вже справді ніякі досліди не допомагали, вирішили всі, що треба буде із корови насилу витягнути теля, якого ніжки якраз показалися. Вони засилили мотуз за ніжки теляти, і одні стали тримати Красулю, а інші тягли за мотуз. Витягли неживе теля, а Красуля теж ледве живою залишилася. Ще раз її залляли гноївкою, поприкривали мокрими ряднинами і стали розходитися. Лопух і Терлиця зайшли ще до хати, де їх Підошва почастував по одному погарі /від гірчиці/ дерев'янки. Більше випити не хотіли, бо вже була пізня година. Подякували й відійшли. Підошва до самого ранку пересидів біля Красули.

Вранці, коли прояснилося небо, Іван Підошва наказав своїй жінці Парасці частіше заглядати до стайні, як там Красуля, а сам вибрався з возом за сіном. Сіна і минулої зими було малувато. Може би і Красуля так не спідліла і не захворіла так тяжко, коли б інакше зимувала... Але сама ячмінна солома не може з неї зробити добру дійну корову. Хоч при добрім порядку могло вистачити паші аж до Русаль, а Красуля могла цвирькати по ложці молока. Але то і лінива Параска немало винувата, бо не з порядком носила сіно перед корову. Ну, а Параска не росла на газдівстві і не розумілася, як і що треба робити. Правда, що Іван Параску, молодшу від себе на двадцять років, прикрив з копилятом, коли видихалася його перша жінка Анця, що халіла на сухоті. Бо що ж він мав інше почати сам з п'ятнадцятирічним хлопчиськом-калікою, якого «вітром обийшло». Параска, служачка по жидах ходила, хоч була єдиначкою у своєї бідної матері. Ще як дівкою була, то мати сама не з'їла, лем прибори на дівку ставила. Та ж бо справді і прекрасна була Параска, така, як лілея. Полюбилася вона з гарним і найбагатшим у селі парубком Петром Катреняковим. Пропадали одне за одним. Але отець Петрів, старий Катреняк відкрито повів: «На газдівство бери собі дівку із газдівства, а не такого ополоха, що нічого не має, лиш оті цундри, що на ній. Красою капусту не помостиш!» І Параску своєму синові Петрові не дозволив взяти за жінку, лиш запхали на нього таку, що принесла четвертину поля. Параска аж мліла, бо ганьба і жаль гнобили її, що була так легко зведена із дівочої дороги, і пішла служачи. Назад до села повернулася Параска аж тоді, коли за нею прийшов Підошва. Що мала робити? Добре, що хоч так прикрилася. Невдовзі їй панбіг і дитину дав /копиля/. Параска працювала на газдівстві скільки ій сил вистачало. Хотіла стати газдинею і до чогось допрацюватися. Та не так Парасці велося, як собі думала. Все, що доборили на кам'янистих смужках поля, було дуже мало для виживлення, та інше, аби мали на контигенти сповнення. До обійття не приходив ніякий гріш, крім місечних триста крон, що діставав інвалідного Підошвів син Федір. А Федір сидить цілими днями дома і нічого не здібний робити. Постійно читає біблію, а часом щось і виспівує побожного. Деколи і сам Підошва сердиться на сина. Раз навіть накричав:

— Та цить вже не заводи стільки оті плаксиві нути!— І, рипнувши двери-ма, вийшов із хати. Бо так йому здавалося, ніби щось недоброго віщує йому отої сумний спів. Синів спів нагадував йому також похорони першої небіжки жінки.. І це все так якось знепокоювало і дратувало його, що він ставав, як сам не свій. Не міг ніде собі спокою знайти. Не те, щоб він, не дай Боже, недолюблював слово Боже, але все те приводило його до якогось дивного, незвичайного стану.

На жінку Параску Іван не може скаржитися, бо вона така смиренна, тиха і добра. Одного разу йому донеслося до вух, що нібито колишній Парашчин полюбовник Петро Катреняків ходить за нею. Але він тільки в духу засміявся із того, бо зінав, що хотіть гризоту в хаті вчинити. І тому він Парасці нічого ані не згадував.

Та одного разу сталося таке. Якось у суботу Іван, повечерявши, привернувся на лаві і твердо заснув. Так хропів, як би рянди дер. Параска повмислила миски, що залишились після вечері, взяла відра і вийшла по воду до

криниці. Коли витягла води і вже хотіла з відрами повернутись до хати, почула від перелазу спонаглений притишений заклик:

— Пара-а-ско...

Параску якби шпилькою вколо оте щось давно знайоме в цьому шепотінні, і вона мимоволі попрямувала до перелазу. Вона зупинилася, напріжила вуха і вже голосніше почула протяжне: Па-ра-а-asco:..

— Хто там? — теж стиха обізвалася, тремтячи, Параска.

— Я-а-а! Пе-тро! — прошепотів тихо.

Парасці по спині пробігло щось подібне до морозу. Вона навіть спам'ятається не встигала, як раптом до неї прибіг Петро і розпалено вхопив в свої гарячі обійми. Вона спочатку хотіла вирватися, але ніяк не могла, бо руки якось так їй послабли, як би зомліли, і вона не в силі була промовити ані словечка. Ale Петро її так сердечно приголублював і міцно пригортає, що вона топилася, як весняний сніг на сонці. Вона не могла нічого діяти, бо їй здавалось, що весь світ в неї повернувся на колишнє, дівоче. В її очах потемніло, і озвалися тільки давні почуття і такі приємні переживання.

— Ух, бодай тебе поразило, та би тебе поразило! — донеслось із двору грізне лаяння Іванове.

Параска вмить підстрибнула. Вона раптом, мов ластівка, перелякано пурхнула через перелаз, вхопила відра з водою від криниці і подалася до хати.

— Де ти була? — спитав її Іван, зустрінувши на дворі перед дверима, і, стогнучи, засичав.

— Відро мені впало в криницю, то...

— А я гадав, що, може, ти десь до сусіди побігла. Я тепер якраз збудився і босий іду по дворі. Та так гріянув босою ногою до каменя, що, мабуть, і палець зломив. Ух! І болить же! Поразило би і камінь!

Парасці полегшало на серці, бо догадалася, що чоловік її нічого не запримітив. Обое зайшли до хати. Вона навіть завила Іванові палець на нозі і пояснила, коли лягти спати, то все ще думкою була біля перелазу. I коли захрапів Іван у сні, із розявленим рота тягло кислим запахом, він став їй ще огиднішим. I вона важко і протяжно зітхнула! «Боже, чом ти мене так покараув..»

Іван Підошва виростав на якому-такому газдівстві. Дбав тільки про масток, якого не міг ніколи насититися. Він ніколи не займався отакими всячими церемоніями. Вже коли парубком став, то декілька разів зайшов і де музика грала. Ale як побачив, що з ним дівки не хотіли іти до танцю, то опісля перестав зовсім на музики ходити. Ніколи ніхто в селі не кликав його за кума. Жив він тільки своїми вузенькими смужками поля і пишався тільки своїм газдівством. Оженили його чужі люди два рази. Ніякими дурницями не займався і не хотів займатися.

— Війо, Сірка! — гаркнув Іван голосно і, щоб відігнати настирливі думки із голови, міцно сплюнув.

Кобила брела до ґрунтя, часто спотикаючись, і коли дійшла до великої густої конюшини, зупинилася. Натягна витерту хомутом шию і, вдоволено форкаючи, стала похапцем пасти, якби спішила, щоб її не відігнали. Ale газда тільки поглядався довкола, чи когось не видно, і коли переконався, що нікого поблизу нема, почав підбадьорювати кобилу:

— Лиш собі попаси, сміло попаси, це і так не із нашого! — посміхаючись, почав по кишенях витрясувати до жмені залишки тютюну. Скрутив цигарку, запалив її і став пускати густий дим.

І далі снував думки... — Ех, Єerde, Єerde... Роздвоїли людей у селі і завели їх до біди і грязоти... Понурений в думки, Іван раптом скопився, бо досить близько чув свістіння якогось чоловіка. Відразу став кобилу відтягувати із конюшини. Ale кобила ані не рушилася з місця, лише, помахуючи хвостом, спокійно далі паслася.

— Ех, чортино! — і він поспішно зійшов із воза і став насилу дриляти кобилу із конюшини.

— Та дайте їй, вуйку, мало попастися. Є із чого! — несподівано заговорив Іванів подальший свояк, який непомітно підійшов до воза.

— Поразить тя, напасте, та тя поразить... Вйо! — не звертаючи уваги на свояка, далі торгав кобилу за мотузяну вузду, але вона стояла, мов заворожена, і ані не кліпнула на биття.

— Ей, вуйку, няй попасе, та ж то наше вшитко

— Ваше гей, але не мое. Я, як той гварить, не хочу нічис, але ані своє нікому не дам!

— Чого ви, вуйку, завжди так говорите і робите, як нелюди? Та хто вам забирає ваше, вуйку?

— Ти мене не вчи розуму, як мені робити, бо ти ще смаркатий. Думаєш собі, що тебе зробили у селі паном і береш місячно на руку задармо дві тисячі, то можеш рильце піднімати на кого лем хочеш і збиткуватися? Позерайся на нього! — сердито сплюнув Підошва.

— Чому ви так, вуйку, гніваетесь і кричите?

— Можеш піти і заголосити мене жандарям, як тобі не любиться! І так лем за то тебе платять, що доношуеш на людей!

— Не бійтесь, ніхто вас не буде штрафувати за те, що ви кричите, бо вас і так лем нащував якийся реакціонер.

Кобила, якій впав хомут на голову, піднялась, і Підошві тепер вдалось повернути її на дорогу. Він навмисне швидко гнав віз, гулюкав на кобилу, аби не чути, що йому буде далі цебенькати свояк, який був секретарем місцевого національного комітету.

Віз повільно котився по вибоїнах. Сірка, перехопивши трохи конюшини, вже ліпше крокувала під ліс, де Іван мав луку, виміряну згідно нового земельного порядку.

— Тпру! Стій, Сірка! — гукнув Підошва, коли вже був на місці, і Сірка зупинилася. Вона важко дихала, напинаючи боки, як ковалські міхи. Накидав швидко на віз почорніле сіно, якого ледве діставало тільки по вершки драбин. Завернув віз і спускався назад додому. Віз гнався вдолину сам так, що кобила навіть не встигала бігти. Коли зійшов уже на рівну дорогу, Підошву знов почали тривожити неспокійні думки. Його гнітила згадка про хвору Красулю.

З півночі повівав безперервно легесенький вітерець і похитував біля дороги гілками свербигуза і терену, які гойдались так, що Підошві здавалось, немовби притакували його міркуванням про ту безвихідь, коли б Красуля загинула. З-за потока, із широкої поляни, де паслася худоба, доносилось різноманітне баламкання дзвінків і галас дітво-пастушків.

Підошва вже дістався перед свій двір. Він зліз із воза, дав Сірці трохи відпочити. Потім, допомагаючи Сірці, вперся рукою до левчі на возі, погнав горі бережком до двору. Сірка з усіх сил напрягалася і, щосили гребучи потрісканими копитами, рвалася вперед. Нарешті ледве-ледве видряпала до двору. В цю мить Сірка декілька разів важко зітхнула і випала посеред двору, тільки копита виставила вгору. В цю хвилину Іван Підошва став не наче не свій. Переляканий, став безрадно дивитися, не знаючи, що йому робити. Раптом став від'язувати посторонки, звільншив вуздечку, але кобила виваливши язика, ще раз міцно захрапіла і простягла ноги.

— Боже!... та т... що я ... Сірка!... Сірка! — Але Сірка і не поворухнулася.

В цю хвилину вийшла на двір із хати Параска. Вона, втираючи обличчя фартухом, розвела безсило руками і стиха крізь слози сказала:

— Та впало на нас нещастя! Якраз перед півгодиною панбіг взяв нашу Красулю! Здохла... і голосно заридала.

Підошва занімів посеред двору з батогом у руці, витріщивши очі як несамовитий, дійсно, вже не міг до цього нічого додати. Тільки важко зітхнув і стиха прошепотів:

— Куди ж мені тепер подітися...?

Михайло Шмайда

СМЕРТЬ ДИРЕКТОРА ШКОЛИ

Іван Савкулич, шістдесятидворчий директор народної школи, вдовець, вчив у віддаленому від центра, глухому селі Сосновий Бір. Тепер він сидів у кухні шкільної квартири біля нафтової лампи і мізкував над «обежніком» № 198-36 – 1950 – 14/0 від дня 7 квітня 1950 р. Циркуляр Крайового шкільного реферату було доручено всім учителям посередництвом Окружного шкільного реферату у Меджибродах. В ньому вимагалось: навести особисті дані учителя, класове походження, політичний профіль, світогляд, партійну приналежність, хто з рідних за кордоном, особливо в капіталістичних країнах. Написати все до подробиць і нічого не замовчати!

Директор дивився на два знаки окулику в кінці речення і жахнувся. Іван Савкулич хотів би ще кілька років поучити: однак щоби покращати своє фінансове становище, коли він піде на пенсію (практично він вже два роки вчив як пенсіонер), а, по-друге – дуже любив дітей.

Йому спало на думку, що у нього нема ні власної хати, ні загорідки, яку теж дуже хотів мати, ні дружини, яка нещодавно померла. Хіба йому піти до чинжаку, сидіти, сидіти, як пташка у клітці, і чекати, коли прийде смерть?... Залізничники – кодуктори, машиністи, стрілочники, просто пенсіонери, з тugoю по своєму заняттю щодня приходили на станцію, аби хоч подивитись, як відходять поїзди, а потім з легкою душою поверталися додому. «А я де піду подивитися?...»

«Учителів потрібно, як солі, – міркував Савкулич. – Тепер, після війни, наступило вчити багато некваліфікованих вчителів з неповною середньою освітою – з горожанками...» Йому спало на думку, як одна «теж вчителька» не вміла виповнити переказний бланк. Написала своє ім'я натомість адресата, і на другий день листоноша приніс їй її власні гроші. І такі вчителі калічили дітей... Правда, декотрі здібніші, на заочних курсах здобули собі середню освіту, але таких було мало.

Директор Савкулич пішов за папкою з написом «Особисті справи», поклав її перед себе і почав розглядати. Потім намочив перо до каламара і заскрипів ним по білому аркуші,

Предмет: Іван Савкулич, директор Початкової школи у Сосновім Борі, округ Меджиброди. Мій життєпис.

Внизу підписаний Іван Савкулич, народжений 27. 7. 1888 р. у Новому Саді, Долішній Земплин, за національністю по батькові – слов'як (т.е. – рутен-русин, руської віри (греко-католицької), а гуторацької руської бешеди. По мамці – чистий русин.

Директор знову намочив перо.

Мій дідо – Іван Савкулич, нар. 24. XII. 1830 р. у Малих Залужицях (слов'як, русин, руснак), а бабка Анна Петригала, нар. 30. XII. 1836 у Гажині, ч. д. 94, теж слов'ячка, русинка й русначка.

З того подружжя народилися мій батько Михайло дня 22. VIII. 1866 р. Хрестили його в нашій руській (греко-католицькій) церкві. Виучився за шевця, т.е. за обувника-товариша. Мій батько оженився з моєю небіжкою мамкою – Анною Петрик, нар. 31. VIII. 1870 р., донькою ремісника, чижмаря-товариша Івана Петрика та Анни Клембарської, походженням з Волового.

Мої батьки взяли церковний шлюб 10. II. 1887 р. у Хусті на Підкарпатській Русі. Моя небіжка мама були сиротою. Її взяла їх сестра Пелагія,

що була вийшла заміж за Палія Гедешія, медівникаря. Мамка мої були православного віросповідання.

Мій нянько як здібний ремесельник доказали потрібні здібності у церковному співі. У Шарош Потоці здали екзамен на канторадзияка, дяка, і були виіменовані за церковного півце-учителя. Батько знали насамперед тільки кирилику. Потім навчилися й латинку. Знали русько-гуторацьку бесіду. Мадярську мову навчилися у війську за Ференц Йовшка. У війську дотягли на підофіцера (езермештра). Як ся повернули з війська, батька дали учительювати до Мислави. Тут я прийшов на світ.

Директор Савкулич відложив перо і знову заглянув у папку. Потім далі писав:

Мій небіжчик-батько не довго вчителювали. Були переслідувані з боку мадярів як свідомий слов'янофіл. Тому були звільнені з учительської посади. Він, добряга людина, м'якого серця, без вагання пустилися до п'янства і стали ноторичним алкоголіком. Татько-нянько вмерли десь, ані сам не знаю де, у 1920 або 1921 році. Наша мамочка померла незадовго за няньком на сороковому році життя за загадкових обставин. Знайшли її у лісі мертву.

Нас залишилось чотири сироти: три хлопці й одна дівчина. Ми були відказані на милість і немилість божу, на ласку і неласку чужих людей.

Директор запалив цигарку, роздумував...

«Я, як найстарший 14-річний хлопець старався про своїх братиків і сестричку. Я тоді якраз закінчив четвертий клас горожанської школи і знайшов добрих людей у своїй скрутній ситуації, які мені допомогли. Були це Миклош Граностай, окружний начальник уряду в Гуменному, Пішта Куткович, греко-католицький декан та Йовжі Мудраї, комінарський майстер. З їхньою поміччю я дістався на учительську семі-

нарію-препарандію до Пряшева. Там я, опущений хлопець-учень, дістав стипендію і за чотири роки – у 1908 році – став дипломованим півце-учителем для греко-католицьких церковних шкіл».

Ці роздуми директор Савкулич скоро поклав на папір. Знову запалив цигарку і спокійно відпочивав, задоволений тим, що йому добре клейтесь життєпис.

«Мій брат, – писав далі Савкулич, – Андрій (кликали ми його Банди) народився 9.5.1896 р. і теж поступив на учительську семінарію. Я йому видобув стипендію. Та через причину першої світової війни мусив залишити препарандію в Пряшеві й пішов у Ніредьгаз, де і зматачував. Після матури, як вісімнадцятирічний, пішов на війну в Боснію. Після повернення з війни брат Банди пішов вчитися у Будапешт. Там закінчив право і став доктором Андрієм Савкуличем. Після війни став завідующим міської політичної справи у Ужгороді (тепер Закарпатська Україна). В сучасності працює як урядовець на Окружному національному комітеті в Ружомберку, мешкає на Шафариковій вулиці № 58. Він насамперед голосився до мадярів, на Підкарпатській Русі був русином, тепер він вже чистий словак. Є членом комуністичної партії Словаччини або цілої Чехословачької республіки.

Дальший молодший брат – Янош – народився у 1898 році, я його дав вивчити за типографа-наборщика. Дістався до Будапешту до державної типографії, але як нежонатий помер на запалення легенів у 1934 році.

Сестра Марія (ми її кликали дома Мартушка) закінчила горожанку. Я її влаштував у окружного опікуна Андрашія в Гуменному як служницю. Тут запізналася з чеським вояком, робітником на меблі з Голешовиць II – Вшетати на Мораві, ч. д. 173. Оженився з нею. В Голешовицях

був у фабриці ударником – стахановцем. Норму виповняв на 120 процентів, є членом КПЧ. Хочу підкреслити, що моя сестра Мартушка спершу була слов'ячка, т.е. русинка. Тепер голоситься до чеської національності.

За кордоном, головне у капіталістичному світі, не маю нікого...

Савкулич машинально глянув убік, наче б побоявся своїх думок, що замовчав двоюрідну сестру, яка пішла ще перед війною до Америки. «Якби я навів це, то мав би тільки неприємності і втратив би заняття...», – подумав Савкулич. Директор шморгнув носом, замочив перо у каламар і знову пустив руку по папері.

По небогому татінкові-нянькові не маю нікого з рідних. По небіжці мамочці-матушці, родженої Петрик, маю двоюрідного брата Йовжія (Осифа Петрика, кламп'яра-бліха-ра), Не є членом Комуністичної партії, але то його хиба! Другий двоюрідний брат – Пішта (Штефан) Петрик, столяр-різбяр. Помер ще у молодому віці. Ще маю двоюрідну сестру по мамі – Юлію Райнічову, рожену Петрик. Вона дружина бувшого начальника поліції Райніча. Мешкає в Михайлівцях. Странянська вулиця № 18.

З боку моєї дружини маю швагра Антонія Столярчика, бувшого залізничника, тепер на пенсії. Запопадливий мадярон, ненавидить словаків, але й слов'яків-русинів. Мешкає у Бардфельді, Руменкова вулиця № 4. Другий швагор – Янош Бабаї – того часу урядовець, як він каже, у Енергеті, тобто в Пряшеві. Працює на КНК, теж завзятий мадярон. Не може заспокоїтися, що розпалася Австро-Угорщина. Працює як здоровельний референт і є членом КПЧ. Мешкає на вулиці Червоної Армії № 13.

Шовгрина Іца – вдова по швагрові Ерnestovі Качиму, гасичові. Скупа – обіггла би світ за коруною. Жиє

десь у Сечівцях, точну вулицю не знаю.

Директор поривисто зітхнув.

– Це би вже було...

До лампи підлив нафти-керосину, бо гніт вже почав кліпати. Знову запалив собі цигарку, роздумував, що дали.

– Так!... Після отримання учительського диплому у 1908 році я розпочав учителювати на Меджибродчині, у селі Табурай, а саме від 1.IX.1908 року до 21.I.1912 р. А від 22.I.1912 до 31.XII.1919 р. – в Широкім Броді. Між тим, коли у 1915 році москалі прийшли за Карпати, на короткий час я виїмігрував із жінкою і дітьми до Семигороддя (теперішня Румунія) до містечка Чивигиду-Бігар. Тут працював бухгалтером на великому землеволодінні у поміщика-грофа Йозефа Штубенберга, родом з Чехії. Через рік – т.е. у 1916 р. я повернувся назад. Тоді мадярська армія вже витисла москалів назад за Карпати. Тодішній окружний начальник у Межибродах (по-мадярськи совгабирор) Іштвані, довідавшись, що я повернув із Семигороддя, приказав, щоби я, крім своєї учительської роботи, ще виконував на окрузі переглядача м'яса, яке ішло на австрійсько – російський фронт. Потім доручили мені ще робити всякі канцелярські роботи, то я вже не міг вчити у Широкому Броді. Заступала мене моя дружина – не вчителька (закінчила тільки чотири класи горожанки). Цілими тижнями давала учням тихе заняття – читати й писати, а священик їх вчив католицизм і читання з Біблії. Цю функцію на окрузі я виконував аж до 28. X. 1918 року, аж до випукнуття революції, коли нашу Австро – Угорщину розторгали на цимпр – цампр.

Мій рідний край припав до новоутвореного союзу чехів і словаків, який став називатися Чесько-Словенсько – значить, Чехословаччина. Тут, у Межибродах, я залишився

і далі працювати на новому Окружному уряді як референт постачання продуктами. З Броду ходив пішки п'ять кілометрів на роботу до Межибродів. Зима не зима, сніг не сніг – гибай! Правда, тут мені добре платили, а учительська платня – це був гонорар за те, що моя дружина вчила дітей читати і писати. Тоді вже нам було гей! Тоді прийшло чеське військо проти Белові Кунові – большевицькій раброш-банді... Поспачав я військо м'ясом, сам костувався на військовій кухні і приносив м'ясо додому, кілько хотів, а того було досить!"

Директор знову запалив цигаретку. З насолодою випускав дим і роздумував. Згадав на першого жупана Горішнього Й Долішнього Земплина, на Кріжка з Требішова.

«Він нам зразу дав по сорок крон денно діти. То були пекельні гроші! При розмові жупан Кріжко мене запитав, якої я національності. Самозрозуміло, що я русин.

– Володієш руським язиком письмом і словом?

– Так, – відповів я.

– Не хочеш піти на Підкарпатську Русь на ведуче місце?

Я погодився.

За короткий час я був відкомандуваний – від 1.1.1920 р. на Підкарпатську Русь. Тут я був експонований як перший шкільний інспектор і директор школи у Воловім. Потім ще вчив у Тячеві та Батьово. Внаслідок віденського арбітражу з 2. XI. 1938 року Батьово припало під Мадярщину, а згодом, через рік-і ціле Підкарпаття. Я прихилився до Чопу, який тоді ще належав до Чехословаччини і став там учити вже другий раз, бідний і опущений. Після приключення Чопу до Закарпатської України, мене призначили вчити до Вернигори на Словаччині від 1. X. 1945 року. Від 1. IX. 1946 року вчуже четвертий рік по сьогодні у Сосновому Борі.

Ще забув додати, що шлюб з моєю небіжкою – дружиною (померла п'ять років тому) ми взяли у Межибродах 19.XI.1912 р. Так чиню додатково – повторітельно.

За правильність виготовлення: Іван Савкулич, дипломований півцев-учитель, директор народної школи у Сосновому Борі.

Директор хвилину дивився на закінчений життєпис, потім під ним ще черкнув пером.

П.С.

Curriculum vitae

Савкулич трохи усміхнувся, що навів це латинське речення, щоби трохи себе повзнести перед інспекторатом, що він є досить добрий концептент. Життєпис заліпив у білій конверт, старанно вивів адресу, поклав на стіл. Роздягнувся, дмухнув на лампу і перевалився на канапу, що була біля вікна.

Наступного дня директор школи Савкулич, увійшовши в школу, дав дітям тихе заняття, а сам сів за стіл, підпер рукою голову і задумався.

«Чи я це добре сконципував?.. А може, ще було треба щось додати... або, може, щось викинути?... А, хай вже буде так!»

В цю хвилину хтось постукав у двері. Це була листоноша. Одну газету і два урядові листи потиху, щоб не турбувати дітей, подала директорові.

– Добре, що ви прийшли. Візьміть, будь ласка, цього листа на пошту.

Листоноша відійшла. Директор випустив дітей на перерву і сам вийшов за ними на подвір'я. Він дивився, як вони безтурботно скачуть, граються, галасують...

«Боже, як втекло дитинство, моя молодість, мій зрілий вік... і вже тут осінь...»

Спокійними кроками пустився до хвіртки, бо бачив, що до школи підходить його сусід.

– Слава Ісусу Христу! – поздоровившися селянин. – Бачу їх, пан ді-

ректор, та думаю, реку, піду до них – поговорити... – і сусід обережно оглянувся. Потім ще подивився вгору і вдолину, чи нема когось на дорозі. – Реку, піду їм, пан директор, – останнє речення сказав зовсімтихо, – щось сприяннювати, – і знову оглянувся.

Директор трохи схвилювався, очікуючи вперед не дуже доброї вістки.

– Вчора аж на поле прийшло до мене двоє тайних... отих з ШТБ... Питалися на них... хто до нихходить... Казали мені, щоби я випитувався їх, яку мають рідню і де вона живе, що робить, – і сусід знову оглянувся.

Директор закам'янів. Очі наповнилися ніби склом, ледве ловив повітря. Коли б не вхопився за штахітку, напевно б упав. Він відсахнувся від плоту, захитався на ногах, але скоро вловив рівновагу, вийшов із шкільного подвір'я і пустився вниз дорогою.

– Пан директор, пан директор! Куди вони? – вирячив очі сусід.

– За листоношкою! – гукнув директор, ані не оглядаючись.

– Шкода їм туди йти, – скричав навздогін директорові сусід. – Вона сіла на віз, що возить пошту. Повезла ся з поштарем до містечка.

Директор зупинився і скам'янів.

«Мушу скоро раненько піти на шкільний реферат, – подумав, – і чекати, як дістануть пошту і попросю свого листа, поциганю, що мушу ще щось там додати... Боже май!... Та я все там навів, хто як думає, де мешкає, на котрій вулиці та ще й номери будинків. Та все готове візьме тайна поліція, буде без турбот... Чув я, чув, як за оті два роки, відколи прийшов переворот, вони знущаються над людьми. І я дурень, коли згадав большевицьку рабочу-банду Бейли Куна... Та за це тепер вони, большевики, мене можуть знищити!... Та що я наробив, чому я про це писав?!... Я такий наївний

добрачисько! Не знаходжу відповіді... Може, ще захороню себе і рідних. Хто би на це сподіався!...»

Директор ледве повернувся назад, на шкільне подвір'я. Він навіть не глянув на сусіда, який ще все стояв біля хвіртки.

– Діточки, в клас! – тихо сказав дещо переміненим голосом директор.

В очах йому зразу потемніло. Вже не чув галасуючих дітей, ні селян, що перегукувалися у садках. І вмить споном повалився на землю.

Діти зчинили крик. Прибіг сусід, що дотепер все ще стояв біля хвіртки. Прибігло ще кілька селян. І залунав крик:

- Води!
- Скоро води!
- Люди, трейте го!

Хтось прибіг з віцтом. Терли, чутили, лили воду... Потім всі заніміли.

– ... Умгу... розрив серця, – сказав хтось із селян. – Бачите, як чорніє біля вух...

Діти мовччи дивилися на свого мертвого директора. А люди гсмо-ніли:

- Занесіть його на квартиру.
- Бідний, ані жінки вже не має...
- Боже, який tot наш світ...
- Ще перед хвилиною зі мною розмовляв, – сказав сусід і перехрестився.
- Смерть не трубить, коли губить,
- докинув хтось.

Мертвого понесли у школу. Хтось повідомив дзвінника, і над Сосновим Бором залунали дзвони, повідомляючи про смерть директора школи.

Надворі було тепло. Кінчався червень. А в повітрі гуділи й гуділи бджоли.

Павло МАСКАЛИК

ПОЛЬОВИЙ СПІВ

Без імені. Не буду його називати. Для чого? Іменем люди цікавляться рідко коли, тому що доля людини часто не залежить від її імені. Ім'я стає даремним і тоді, коли доля перенесе життя людини до цілком інших борозен, ніж вона сама хотіла б цього. Ім'я зникне, його ковтає сиве забуття, але доля людини все ж таки остается, – немов той світлий маяк над тихим океаном, – нерухомо стояти, незалежно від того, чи океан сердитий, або, дрімаючи, відпочиває.

Так, так!!! На імені не залежить. Скажімо, в нього не було імені. Кого це хвилює? Головне те, що БУВ! Він був молодий і красивий. У сяйві його молодих літ загорілися його плани, наміри, іх рішення. А було іх так багато, немов тих вранішніх крапель бліскучої роси на стеблах. Так багато, немов тих зібраних думок, що мінятися в душі з такою швидкістю, що він یе в силі був навіть помітити, щоб зрозуміти, коли й котра ввійшла передою до його спраглої душі.

Виріс на полі. Немов зерно пшеничне. Як те спрагле стебельце, що росте гід ласкавим дотиком теплого сонечка. Виріс на ріллі, обпалений сонцем, обшмаганий вітрами верховинськими і зміцнений живучістю доброї Матері – Землі. Завжди по-дитячому горнувся до неї, а вона по-материнськи пригортала його до себе. Взаємно розуміли одне одного, та так, як тільки може розуміти Мати свою дитину. І хоч порозуміння їхнє було частіше всього тихе, беззвучне, але завжди виразне. Земля його кормила хлібом, земля обдарувала його гнучкістю та пружністю, озброїла силою волі, земля приобіцяла йому, що коли він залишиться її вірний назавжди –

вона врятує та оздоровить його і тоді, якби сама змушені була зректися всього. Цілком так, як щира, добра Мати! Мати, котра, зморена працею, заробляє хліб насущний для своїх дітей, не знаючи, що то втома, що то біль, бо заробляє його з ласки. Для своїх дітей, на їх життєве щастя! А він... Він був цілком щасливий тоді, коли стріляв батогом за сивими волами свого батька; коли разом з ними різав плугом масні скиби свого поля, на які радісно було оглянутись назад, дивлячись, як вони ліпились одна до одної. Але помножувалось його щастя аж тоді, коли дозрівало жаття на полях, життя забите на борознах, на довгій ниві...

А той спів жайворонка?!... Це була пісня... Готова пісня його молодих літ!!! А так він ріc! Ішли роки, літа минали... До них впліталась його доля. Щораз тісніше, щораз страшніше! Страшніше навіть, як людські плітники.

А поле з часом, з роками перейшло до нього. До його маєтку.

Потім оженився... Був місяць травень... Все раділо довкола нього: сади неначе одяглися до свого святкового вбрання... Все квітло, все втішалося. А десь далеко на горі, в заметах небесної борозни, заливається жайворонок...

Щасливий був... В душі немов весна пробудилася... А та пісня була така важка, що навіть оп'янила його... Як і всяке щастя! Вклонився, схилив чоло свое перед долею, котра вже начебто привикла, призвичайлася біля нього, розкривши йому обійми нового дому. Його життя квітло-розвітало. А він блаженно чекав тільки на розвиток, на гарний квіт, на множення самого себе...

А вона йому все це приобіцяла... Свою руку вклала до його руки, а очі їх потонули десь у далеких глибинах, а життя їхнє співало весняним співом жайворонка. Почався новий ранок, коли відчула у своїй долоні його наструджену та зборознену руку, овіяну

вітрами, виснажену працею та побиту людською недоброчесністю... А їх життя скидалося на розп'яту на хресті любов. Вона в його руці відчула охорону та рішучість бродити спільно потоком труднощів до власного щастя... Не дивилися ані направо, ані налево... Ішли просто... Ішли своїм шляхом-напрямком.

Земля пахла кругом них і з його долоні... Та земля, що відтепер стане її любовником, сонечком її, мрією та спокоєм, її серцем. В глибоких борознах буде кохати його, в засіяному полі буде шукати свій ріст, а в тремкуму від вітру житі знайде свою посмішку і свою любов. Це відчула вона тоді, коли вкладала свою руку до його руки на все життя... Це читала вона на його загорілому лиці, в його очах, коли присягала йому вірність... До своєї і його смерті... Вірність живучому запаху маковицьких ланів, на котрих почала вона працювати, як нова господина.

А час летів... Літа минали... Літа надії та розчарувань... Літа щастя та болю... Літа спокою та бентежних мрій. Дерева квітили й відквітали, поле шуміло хвилями і знов німіло, життя раділо і боліло... Все йшло, все проходило так, як вони передбачали і все ж таки не мали часу нажитися доволі...

Усе тече, все міняється... На зміну весні прийшло літо, а йому на зміну – осінь... Молоді літа минулися... Замінила свої роки молодість. Він вийшов у поле... Пройшовся кроком вверх і вниз... Стомився... Сів... Отак сидів він тепер по роках біля дороги на межі... Перед ним хвилювалося поле. Його поле. Заспівало, як колись... Чудову пісню нової молодості... нового дозрівання. Він усе те бачив і все ж таки не міг нічого зробити. Так сидить він там самітній і здланий... Як ще ніколи дотепер... Поле кликало, ніжно зверталось до нього, непомітно закрадалось до його душі, але відчути таку щедрість він уже нездужав... Не зміг. Час немилосерд-

но позначив його... Виснажив, поламав... А він піддався йому, бо любив свою землю, любив більше як самого себе, як своє власне життя. А сьогодні, тепер ось, коли поле знову кличе... Своєю молодістю, свіжістю кличе до праці, – він уже не може. Серцем чує, що воно, його поле, ще ніколи, мабуть, не було таке привабливе, ще ніколи так по-дитячому не тулилося до нього, – як ось тепер. Що він міг робити тепер?! Не зміг вислухати його пісню, не міг, не було сили... Не міг дивитися на те, як вітер своїм смичком виграє на спілих колосках його поля чарівну мелодію... І ось сьогодні вперше відчув десь у куточку серця біль над усім тим, що тут робилося... Пекучий біль-біль немочі його... Встав... Хотів іти, але очі, лице його все поверталось туди, до хвилястого поля. Дві великі сльозини, немов дві перли, скотилися по його зборозненому лиці. Старався приховати їх, але не встиг... Поле відчуло той біль і заспівало жалісний псалм подяки йому, за прикладну старанність про нього, за його кропіткі турботи коло нього. Спів псалму супроводжував його, коли вертався з поля, власного поля.

Сповнений якоюсь невизначененою мрією, вернувся він додому. У вухах все ще бриніла казкова пісня колосків, котрі, мов ніжні пальчики, стукали по клавішах його постарілого серця... А він не міг нічого робити, тільки слухати... Довго слухати...

Поле співало... Поле зверталось до нього... Поле дякувало йому.

А більшого він не бажав... Йому все збулось! А серцем він відчув тепер, що воно дякувало йому краще і тепліше, ніж усі люди разом взяті... Набагато краще. Далеко вдячніше, тепліше, ніж навіть його власні діти. Вони так не дякували йому! О, ні, вони! Hi! Може не було за що?! Схилив у долоні своє загоріле від сонця та вітрами-вихорами зборознене лицє і, мов дитя, що було сили розплакався над добрістю свого поля...

**«zwei Schritte
nach links
zwei Schritte nach rechts
ein Schritt nach vorne
und...»**

Користуйтеся, будь ласка, словником.

**«два кроки доліва
два кроки доправа
крок уперед
і ...»**

- Добрий день? Кого сьогодні немає? Який сьогодні день?
- So-n-nt... Не-д-дн...
- Hi. Takuja, ist das richtig? Це правильно, Такуя?
- I-sch-bin. I-ch-z... Іш – бін. I-x-z...
- Не «іш», але «іх». Разом «bitte». Повторюйте, будь ласка. Не «іх бін». Was ist heute? Що сьогодні? Welcher Tag? Який день? Що ви шукаєте? Або що ти шукаєш? Gut! Сьогодні вівторок. Вчора був понеділок. Всі разом, будь ласка! Голосніше, будь ласка!
- Сьогодні 25 серпня.
- Скільки днів має рік?
- 368. Триста шістдесят вісім.
- Скільки тижнів має рік?
- Сорок вісім.
- Це правильно, Такуя?
- Nein. Das ist nicht ri-sch- , richtig. Hi. Це неправильно. Рік має триста шістдесят п'ять днів, три години, тридцять хвилин і тридцять секунд. Рік має п'ятдесят два тижні.

Мабуть, я маю (вже) інакший календар.

Дзвонята. Я люблю, коли дзвонята дзвони. Вранці і увечері, особливо ввечері.

- Verzeihen Sie! Пробачте, як пройти на Bahnhof? Не «гот» – «гоф», Bahnhof.
- Це вокзал. Куди ви хочете?
- Ox, ich mö - ch - te, я хочу до, Universität und Führichgasfe 10. Покажіть мені, будь ласка, дорогу до Унів– вер...
- Візьміть таксі.
- Скільки я винен?
- Айнгунд.....zehn!
- Скільки, прошу? Takuja, ist das richtig? Такуя, це правильно?

**«два кроки доліва,
два кроки доправа...»**

- Триста шилінгів за ключ. Підпишітесь, будь ласка, тут, і кімната ваша. Mein Zimmer ist gut.

Все добре.

«два кроки доліва,
два кроки доправа,
крок...»

Was ist das? – Що це? – Це ліжко. Die Bett. Не «die», але «das». Це не жіночий рід. Femininum. Fe-mi-nu...? Was ist das? Це не жінка. Fr-a-u? Ступні, стегна... die Bruste, груди. Розумієте? Розумієш?

Підлога добра, стеля добра, стіни також добри. Але вікно? Das ist schlecht. Погано. Я не бачу неба. Я бачу стіну, сіру стіну іншого будинку.

Я люблю місяць, зорі, птахів і котів.

– Такуя, це правильно? Чуєш, як цокают копита. Це «fiaker», берлін. Це кінь, «das Pferd». Як сказати в множині? Як сказати «das Pferd» чоловічого роду? Ich weis es nicht. Я не знаю. Бачиш ти, як пані виглядають?

Нарешті. Guten Tag! Добрий день, маestro! Я так довго йшов.

Знову дзвонять дзвони.

Маestro Рембрандт, маestro Тиціян, маestro Бройгель. Wie geht es Ihnen? Як Ваші справи? Як відкрити Вашу тайну?

Раніше тут стояла Марія Терезія. Тепер тут стоїть... Раніше тут стояв Густав Клімт. Сьогодні... «Базиль + Даная», I love you... I love you... I love you...

Моя квартплата велика, плата за енергію велика, прожитковий мінімум високий, все дороге. Звідки всі беруть гроші? Не рахуй чужих грошей.

Чуєш, дзвонять дзвони.

Я не знаю, чому все так.

О! Я зовсім забув. Wie heisen Sie? Як Вас звати? Яке Ваше ім'я, або, як ти звешся, і звідки Ви?

Я чужинець. Цілий світ для мене чужина. Всі люди для мене чужинці. І навпаки. Весь світ мій дім. І всі люди мої друзі. Was wünschen Sie? Що Ви бажаєте? Я плачу. Ви мої гості, я запрошу Вас на вечірній чай.

– Каву, «bitte»? Цигарки, bitte? Що Вам хочеться, що Вам подобається? Ich liebe Bier, zumbeispiel. Я люблю пиво, наприклад.

– Це неправильно.

– Добре. Я розумію. Я люблю, «ich liebe» свою дружину, але я живу, «ich lebt» у Пряшеві, але «ich mag» я даю перевагу, мені подобається борщ.

– Во-г... Was ist das?? Що це?

– Це є український суп ... з м'ясом, свининою, гов'ядиною, овочами, буряком, і т.д., і з... Я не знаю, як називається це по-німецьки. Це молоко, але дещо інше...

– Добре, досить, далі. Не розтягуй.

– Але без S... борщ не такий добрий.

Що подобається тобі, Такуя? Wie alt bist du? Скільки тобі років? Прошу? Ти маєш ще багато часу до тридцятирічного віку. Wer ist Christus? Хто та-кий Христос? Це дуже важке питання.

– Що ви будете пити?

– Такуя, що ти будеш пити? Скажи мені, як стогне, сміється й плаче Нараяма? Як твої справи?

Стакан горілки, будь ласка! Дякую, ніякої ковбаси, «Hamburger», бутербродів, сиру...

«два кроки доліва,
два...»

і поцілунок, «ein Kus», bitte liebe Kellnerin». Ні, жодні гроші. Я не маю гроші.
Я малий, я..., я сам. Я людина. Так! Це є «esse Homo».

«... Нехай святиться ім'я твоє. Нехай прийде царство твоє. Нехай буде воля твоя...»

Христос – це Шлях!

Це Ідея!

Це Син, Чоловік, Людина!

Це Бог!

Це правильно, Такуя!

Der Gott?

Ні, жодний артиклъ. Це ні чоловік, ні жінка, ні дитина. Це більше! Це – Бог.
– Як ти звешся?

Як? По літерах, будь ласка! Мо-е ім' – я є «П», не «Ф». Дивись сюди! Це запальничка, «п-ф». Розумієш?

Добре. Мене звати Вовк. Вовк і Вівця, або Квітка. А ви? Хто ви? Чим ви займаєтесь? Хто є хто? І що є що?

«два кроки доліва,
два кроки доправа,
крок вперед
і два назад.»

– Доповніть, будь ласка.

Я був, ти був, він, вона, воно також, вони були. Я маю, але я мав, ти мав, але ти мав. Ми п'ємо. Це рот. Ми галасуємо. Ні, ми мовчимо. Це губа. Уста. Дві і дві. Що це? Який там пес? Пес робить «гав-гав», жодні пси, жодні руки. Це поцілунок.

Це важко. Deutsch ist schwer. Німецька мова важка. Життя важке, Такуя! Кусок торту і... щасливий. Це не дорого, але колись це було дешевше.

Мила пані, один теплий поцілунок, будь ласка. Я не хочу за гроші, я не хочу задурно. Я хочу з любов'ю.

Hi поцілунку, ні потиску, холодно. Так стакан горілки, bitte!

Я люблю котів, тому, що вони люблять волю. Mein Zimmer ist nicht gut. Моя кімната недобра.

– Добрій день!

– Grüs Gott! Прошу? Що ви бажаєте?

– Gr – ѿ-s? Що це? Я не знаю. Ах, так, маєте гречку?

– Так, звичайно. Що, прошу? В чому справа? Звідки ви, з лісу?

– Ні... Я «ich». Я знаю, я хотів тільки гре-ч... ти товста й лінива, як на картинах Рубенса.

О, Боже! Увечері піду в собор святого Штефана. Там є ікона «Божа матір з сином», колись її написав український майстер. Попрошу, щоб підтримала.

Я розумію вже: «ich war», я був. Але як сказати: «ich war Morgen» я був в завтра? І чи буду, і який?

«... і прости нам провини наші.»

Жодний алкоголь. Я відкидаю тугу геть. Чай, будь ласка! Один гарячий чай з калиною, будь ласка.

«... два кроки доправа,
крок вперед!»

Всього доброго, Такуя!

Фото з учителькою на пам'ять.

Щасливої дороги!

Живи добре, мій юний друже.

ВІКОННИЦІ

Ніхто мене не судив, нічого не за-кідав, ба навіть і те найменше підоз-ріння не впало на мене, та я ніяк не можу позбутися почуття провини. За їх смерть нікого не обвинувачували, просто – померли, загинули. Але то не була звичайна смерть. Батько ка-зував мені: воліють тобі завдати шкоди, аніж ти б комусь зробив приkrість. Все погане, мовляв, забудеться, але заподіяна кривда переслідує все жит-тя. За порадою батька я б ніколи не позбувся того дурного почуття, хоч я не винний... То хто потім? Вони самі? Може, тому можна було запобігти. Але де і коли? Гадаю, вже після тих зборів усе почалося... Ми відходили разом з Лофою, але нас наздогнав Майкут і дорікнув:

– На зборах я почував себе, як над акварієм: всі мовчите. А як вийдете надвір, жваво дебатуєте... Напевне, готуєтесь піти за дівчатами.

Я посміхнувся, але Лофа чомусь виправдався, немов його спіймали при крадіжці.

– Удома в нас є жінки, пане завіду-ючий, – проказав Лофа і, здається, засоромився.

– Лофа, чи не хочете твердити, що то якась фізична вада? – розсміявся Майкут.

– Говоримо про роботу, пане завіду-ючий, – застався я за Лофу.

– Ну, ну, – Майкут погрозив нам пальцем і недовірливо задивився на Лофу.

– Нас лише робота цікавить, – про-мимрив під ніс Лофа.

Завідуючий випередив нас на крок і подразнено напав на Лофу: – Не на-сміхайтесь з мене прямо в очі. Я добре знаю, як вас цікавить робота, пане Лофа!

Лофа образився і хотів оборонятися, та я взяв його за руку і дав знак, що немає сенсу заводити розмову. Коли ми залишилися самі, Лофа, спитав, що, властиво, хотів від нас завідуючий.

– Що хотів? Він і сам не знає, чого хотів. Тепер він не в настрої, то буде прискіпатися до кожного, поки не вкошкається, – відбив я Лофу, та він поскаржився, що не мине й дня, щоб завідуючий не ущипнув його.

– Надумуеш собі, – ця розмова по-чинала мене нудити, хоч уже раніше запримітив, що завідуючий, коли лиш мав нагоду, досаджав Лофові.

Через кілька днів Лофа в їдальні поманив мене до себе, змовницьки роздивився навколо себе і загадково спитав, чи в мене є якась програма на суботу. Я здивувався, чому шепче, та Лофа надалі говорив притишеним голосом.

– Вискочимо за місто. З дружино-ми. Пойдемо моєю машиною.

– Екскурсія? – нічого іншого мені не спало на думку.

– Це має бути сюрприз, – Лофа не хотів прозраджувати свій замір. – Бі-ля десятої будемо у вас.

Дорога тривала добру півгодину. З дружиною ми радніше мовчали, щоб Лофові не розважалися за наш рахунок. Я здогадувався, що то буде порядна дурниця, а ми вловилися на гачок. Вони двоє теж якось дивно по-водили себе: виглядали таємниче і посміхалися під ніс. Зупинилися ми біля занепалого будинку школи в одному селі.

– Ну, що скажете? – спитав Лофа.

Я нічого не розумів.

– Від здивування в них заткало дух, – вдоволено сказала Марцела, Лофова дружина, і довго не зводила з нас очей.

Лофа виструнчився попереду нас, як диригент перед оркестром, і звелів нам насамперед порядно надихнути-

ся. Сам теж набрав повні груди повітря – і похвалив, яка то розкіш.

– Повітря тут чисте, – притакнула моя дружина.

– А оце?! – Марцела показала на школу.

– Маєш на увазі ті розвалини? – уточнювала моя дружина.

Марцела розкинула руки, потім повернулася до Лофи і майже закричала: – Михайле, ти чув?! Мовляв, розвалини!

Дружина ще раз оглянула будинок.

– Колишня школа, – сказала і додала, – помалу розвалюється...

Марцела відсторонила Лофу вбік і ступила на місток: – Милі мої, вам бракує фантазії, – повчила нас і переважно заявила: – Оце є замок!

– Замок? – не приховала свого здивування дружина.

– Так, замок! Ото буде наш замок! – переконливо заявила Марцела, а Лофа уточнив, що то буде наш спільнний замок. Вона вдоволено посміхнулася, обняла чоловіка навколо пояса і ніжно долутила: – Це і є та наша таємниця, наш сюрприз.

– Я обнишпорив весь край, – почав розповідати Лофа свою Голгофу. На самперед вивідав, кому належить будинок, потім пішов в округ. Поки що ніхто не цікавився школою, а шкільне відділення продасть будинок, бо ані село не планує реконструкцію, а діти навчаються в новій школі. За бецінь буде наша.

– Ви це хочете купити? – добросердно поцікавилася дружина.

– Разом, – сказав Лофа, а Марцела пояснила, що місця буде для обох сімей. Лофа докинув: I рік не мине, а тут буде люкс дача.

– Ми їздимо до батьків... – сказав я нерішуче.

Марцела не хотіла повірити, що я завагався. Дружина засталася за мене, що я не маю відношення до подібних речей. У неї на думці були розвалини,

але щоб не ображати щасливих Лофів, сказала: до подібних речей.

Нашу нерішучість вони порозуміли по-своєму, а в понеділок Лофа зайшов за мною.

– Ну, як? Дружина каже, що треба було вас до того підготувати.

Я признався, що нас здивували, та Лофа одразу почав планувати. Формальності забезпечимо на протязі тижня, а відтак гайда до роботи. Коли я почав віднікуватися, Лофа не міг повірити, щоб я добровільно зрікався дачі, а згодом і запідозрив, чи в мене нема чогось іншого на прикметі. Я запевнив, що про дачу не думаю, бо батьки в мене вже в роках і завжди потішаться нам.

Як на нещастя, повз нас якраз проходив Майкут. Він зупинився і, не знаю чому лиши Лофу, спитав, чи знов робить крини. В його голосі ясно було чути докір.

– Зрозуміло, ви не скажете правду – з кого?

Лофа знизав плечима, мовляв, лише так словечком-двома перекинулись ми.

– Можу здогадуватися, що готуєте змову проти мене, якщо не хочете прозрадити.

Майкут ні мені, ні Лофові не дав слово сказати, бо піднятим пальцем погрозив: – Пан Лофа, не забувайте – підлеглим я бачу аж у шлунок.

Майкут відійшов, а Лофа аж згодом опам'ятався і вернувся до попередньої теми: – Марцела буде розчарована...

– Ми воліємо їздити до батьків, до людей, – не знаю, чому я так сказав. Лофа не наполягав і повернувся, аби відійти. Я ще встиг пообіцяти: – Коли будеш потребувати підмогу, радо прийду.

– Бодай легені провітрите, – змусив себе до усмішки. – Нам там подобається... Якби ви роздумали собі...

Дружина дивувалася, нащо Лофовим таке баражло. Вони бездітні, а за гроші, що їх витратять на ремонт,

могли б по всьому світі їздити у відпустки. Та Лофа захопився своїм замком, інакше і не називав стару школу. Кожну вільну годину проводив там. Нас на підмогу не кликав. Через якийсь час просили нас, але лише відпочити.

— Не вірите власним очам, чи не так? — привітала нас Марцела.

Лофа з підкresлено серйозним виглядом подав нам руку і поважно прогазав: — Вітайте...

— ... на замку, — поспішив я.

— Чудово! — роздивлялася дружина відремонтовану школу.

— Як могли, так і спорядили, — аж занадто скромно озвалася Марцела.

— Чи чуєш: як могли! Усе як нове! — оцінила дружина наснагу Лофів.

Марцела розговорилася. Почала з того, що по наших очах бачить, як жалімо. Дружина влучно визнала, як там гарно, а Марцела зразу показала на околицю: все тут чудове, а недалеко потік протікає. Лофа від селян довідався, що в шкільному колодязі була здорована холодна вода — він вирішив вичистити його і спустити вниз трубу.

— Романтика, — оцінила моя дружина.

— А головне — спокій, — прилучив ще одну вигоду дачі Лофа, а потім візradив найближчі плани: все обведуть високим парканом, щоб ніхто не вітріщав на них очей.

— Радять нам поставити вогнище надворі, — майже замріяно проказала Марцела.

— Уявляю собі вечір біля вогника, — піддалася фантазії і моя дружина.

Марцела моментально зареагувала: — Якраз цього не хочемо. Не будемо виставлятися людям на очі. І гостей сюди не будемо звати. Ви як свої... Сьогодні всі заздрять...

Лофові гостили нас найрізноманітнішими вибаганками, але ми не почували себе там добре. На зворотній дозі я сказав, що через кілька місяців

Лофові цілком відремонтують дачу. Мені спало на думку спитати в дружини, чи не жаліє, що ми не об'єдналися з ними.

— Я там почувала себе ніякого... Сьогодні гарний день, — сказала дружина і вдячно погладила мені руку. — Я рада, що повертаємося.

Я притишив швидкість, а потім заїхав машину на лісову дорогу. Ми вишли погуляти. Дійшли до гаяливи, сіли біля річки і дивилися в прозору воду. Я не втримався і напився. Дружина страждала, щоб я не захворів, але нічого не сталося. Гана нарвала квітів. Восени ми туди ще кілька разів завернули. Їздили ми й інде, але Лофів намагалися обминати. Про дачу з дружиною ми не говорили, та я був певен, що вона вернула б мене, коли б я хотів відвідати їх. Здавалося, що й Лофові обходилися без нас. На роботі я слідкував за ним — здавалося, що Лофа замкнувся, згодом став мовчазним, хоч на обличчі частіше проблиснула усмішка, якщо пішла мова про уїкенди. А коли хтось в його присутності поскаржився на нудні телевізійні програми чи глучих сусідів у домі, він навіть виструнчувався, а на обличчі появлялася зверхність.

Лофові ховалися в своєму замкові, і світ переставав їх цікавити.

— Весь світ може стати вверх ногами, — з полегшенням сказала Марцела, коли приїхали на дачу і замкнули за собою ворота.

— Ми тут за укріпленням, — надихнувся Лофа і з ласкою задивився на відремонтовану стару школу.

Марцела попросила його принести речі з машини досередини, сама хотіласкористатися сонячними променями. Михайло виніс їй розкладушку, а сам вернувся в будинок — бодай там має спокій від людей. Згодом виніс дружині стакан холодної води з соком і признався:

— Надворі не можу позбутися почуття, що хтось слідкує за нами.

- На околиці живої душі не видно.
- Але я відчуваю, що за нами слідують з-за дерев, зі стріх.
- Ідім досередини, - запропонувала Марцела і сама взяла розкладушку й недопитий стакан.
- Злодії тут ще не були, - пояснив Лофа дружині в приміщенні. - Жодного сліду, усе на своїх місцях.

Марцела із заповзятістю детектива оглядала кімнату, витягувала і знову засувала шухлядки, навіть за скриню подивилася, потім кинулася в крісло.

- Прошу! Отому кажу життя! - щасливий Лофа задивився на дружину і майже із заздрістю коментував: - Сядеш у м'якеньке крісло, нога через ногу і відпочиваєш...

- Коли трішки охолоне, розкладемо в каміні. Але вина вип'ємо й тепер. - Марцела встала підготувати бутерброди. Хотіла й вивітрятися, але Лофа перехрестив їй дорогу до вікна.

- Не треба. Мушва б сюди налітала. Мене тиша заспокоює.

При вині згадав, що замовив віконниці. Обіцяли привезти до місяця. Правда, мусив ім дати пляшку.

Марцела зітхнула, що без взятків, мабуть, ніколи нічого не роздобудеш. Михайла похвалила, що обійшовся дешевим ромом. Далі міркувала: без грат не зістануть - самітня дача приваблює злодіїв.

Лофа налякався - в машині залишив картину. Вибіг за нею, а коли вертався, зупинився між дверима.

- Чуєш? - спитав Марцелу і на мить затих, та вона не здогадалася, що має слухати. - Пташки співають... - Потім у кімнаті пригадав собі: - Як хлопець я вдома майстрував клітки для птахів і вірив, що в саду вони залишаться зимувати. Коли відлетіли, я розплакався.

Батько Марцели не переносив птахів. Коли б у нього був син, може був би інакшим. Голуби ім сідали на рингу і бруднили вікна. Коли ім сказали, що будуть асанувати віллу, мама зітх-

нула: нарешті буде спокій від голубів. Але батько не привик у блоку. Властиво, ніхто з їхньої сім'ї не привик в новому мешканні, але батька це звело в могилу. Лофа заперечив, що свекор давніше хворував.

- Шкода, що не дожився нашого замку, - позіхнула Марцела і напила сіна вина. - Напевне, називав би себе кастеляном.

Жаль Марцели здавався Лофові справжнім. Дружина запевнила, що батько порадив би їм, як умеблювати дачу. Стала ходити по кімнаті і пояснювала: - Над каміном батько поставив би годинник - там він би виділявся. Хвилинку дивилася на вільний простір над каміном, а потім повернулася до Михайла.

- Уяви собі годинник на мармуровому постаменті, з колонадками збоку.

Лофа пообіцяв розпитати на роботі, чи в когось немає, або чи хтось не знає про такий годинник. В ювелірному магазині знайдуться, та там будуть задорогі. Поки роздобудуть годинник, над каміном повісять картину. Але Лофа вже з наготованим цвяхом у руках став міркувати, що її буде видно ззаду і хтось може зласитися. Марцела махнула рукою - кому з селян сподобалася би сучасна картина, ті скоріше вкрадуть дешеву репродукцію, лиш би на ній була якась свята. І наказала забити цвях у стіну.

Зима почалася багатообіцяюче. Після сухої осені похолоділо, кілька днів тривали морози, а потім випав сніг. Ми казали, що сніг ще розтане, але зима вже не здавалася. Перед різдвяними святами край був під білою покривкою.

- Їздите на дачу? - заговорив я до Лофи в їдалальні. - Там і взимку повинно бути гарно.

- Чудово. Не можемо дочекатися п'ятниці, - зашептав мені на вухо.

- Уявляю собі схід сонця, мерехтіння снігу. Місячні ночі мусять бути казковими...

Я так захопився власними уявами гарної зимової природи і затишністю біля вогнища, що майже обрадувався запрошеню Лофи і переконав Гану, щоб ми поїхали там разом.

— Я вже боялася, що все пропаде, — вітала нас Марцела. Вона попередила, що зразу принесе на стіл гостинці, щоб ми сідали. Лофа присунув нам крісла, поки ми роздивлялися по приміщенні. В тому гармидері Гана спотикнулася об щось і перелякано скрикнула.

— Нішо не розбилося?! — Лофа кинувся на коліна, щоб подивитися під канапу, чи там щось не відкотилося.

— Я задивилася на вазу, — виправдовувалася дружина, немов звинила невправну шкоду, — і не дивилася під ноги. Маю на увазі ту на підвіконні.

Ми її купили в „Орієнти“. Чотириста п'ятдесят крон. Якраз їм привезли, і продавщиця не встигла поховати під прилавок, — потім попросила Лофу подбати про напитки. Пригадала, щоб поставив і алкогольне, бо зістаемо ночувати.

Дарма ми виговорювалися, мовляв, не хочемо їх турбувати; дітям обіцяли увечері вернутися, — Марцела не визнавала жодних доводів і стала нас гостити. Коли ми взяли чарки в руки, вона посміхнулася до чоловіка.

— Гано, бачу, що дивишся на парван. Сімейна пам'ятка. Я навіть не знаю, звідки його батько привіз. Пам'ятаю, що я як дівчинка найрадніше за ним гралася, переодягала ляльки. У блоку не було де поставити його, але отут нам гарно прикрасив кут.

Після закуски Гана звернулася до мене і напівголосно попросила, чи не можемо вийти надвір, але Марцела почула її.

— Надвір? — здивувалася. — Та ж тут приємно. Мужчини хай ще по говорять, а ти, Гано, допоможеш мені готовувати обід. Чого б ви мерзли. Вітер досить неприємний. Тут ми немов

у пазусі, як колись казали. Увечері то буде ідилія. Розкладемо в каміні, заграємо в карти і будемо слухати, як надворі свистить вітер. Мені деколи здається, що то не вітер, але вовки завивають.

Вона знову стала спонукати нас істи, пити і щоб ми не щадили їх. Не забула попередити Михайла, щоб зважав на вазу на столі і прозрадила, що вона більше любить металеві, але на роботі до дня народження купили їй оту керамічну. Багато турбот мали з умеблюванням, але наступного року до вази наріжуть будяків та рогози і поставлять її десь в куток. Сама вона не пила, щоб не зіпсувати обід, зате нас безперестанку спонукала.

Під час обіду Марцела поцікавилася, які в нас плани на різдвяні свята — ми могли б приїхати до них. Гана напоготов збрехала, що в нас уже є путівки в Татри і що там їдемо разом з дітьми. Марцела лише з трудом змирилася з тим, але додому нас відпустила аж у неділю підвечір.

— Пфе, спішать додому, лиш би не заспали до роботи.

Лофа примружив очі і не без заздрощів сказав: — Петро надривається як дикий. Перед ним розкривається кар'єра завідуючого.

— Хай усі розірвуться! Боже мій, і чого б я намагалася. З-за сотні премій?! Блазнів хай шукають десь інде, — Марцела з погордою кинула головою і висссала дві або три краплі горілки з Ганиної чарки.

— Нам і так добре...

Марцела взялася мити посуд, але невдовзі вернулася до вчорашньої розмови.

— Ти чув?! У Татри їдуть! Якщо й підуть, то лише нам наперекір.

Лофа взяв дружину за руку і потягнув її до себе, посадив на коліна, — але Марцела вистрибнула з його обіймів.

— Що ти?! — нахмурилася на нього.

— Не можу обцілувати власну дружину?

— Що тобі влетіло в голову? Немов якийсь молодик хоче ніжитися.

— Хіба я старий? — запротестував ображено, а через хвилину опам'ятався і з тugoю попросив: — Марцелко...

— Перестань з дурницями! — охолодила його непривітним голосом. — Іди помити посуд! Начепи фартух! Боронь боже, щоб забруднив ногавиці. Пригадуєш, як ті вирячували очі на всі речі?

— У нас тут, як в магазині, — промимрив розсерджений Михайло.

Його зауваження Марцела пояснила собі як докір і подразнено накинулася: — Радніше мовчи! Крім мушкатів на вікні і зажовкливих фотографій у вас вдома не було нічого. Не розумію, як я могла взяти собі тебе.

— Рояль у нас не стояв в приймальній.

— Він там не стояв. Я на ньому грава.

— Перестаньмо сперечатися!

— Я тебе вивела в люди.

— Хіба я не вдячний тобі? Марцелко, киньмо сваритися, не гнівайся, — попросив Лофа, вхопив її руку і обцілував усіх п'ять пальців. — Ми ж можемо тішитися, радуватися... Хіба нам чогось бракує? — і підбадьорений мовчанням Марсели рішуче заявив: — Марцелко, ми заспіваемо собі і затанцюємо. Хай усі заздрять нам!

Марцела заперечила, що в них немає музики. Лофа вже не дав себе відмовити — вони є в замку: їх світ не цікавить. Самі будуть розважатися — як король і королева. І зразу заспівав: — Ганичко-рибонько, не кричи...

— Ти що, з глузду з'їхав?! — Марцела долонею закрила йому рота, але Лофа й так умудрився далі співати. Марцела, нарешті, приедналася і разом продовжили: — Щоб мене при тобі не знайшли! — Щасливий Лофа після того вірша заулюковав і заплескав у долоні.

— А тепер гопак! — звеліла Марцела.

— І гопака втну!

Після якогось часу Лофа викликав мене в коридор і потягнув на туалет: — Хочу поговорити з тобою.

— В убиральні? — не розумів я його обережність.

— Майкут може вибігти від себе. Сюди за нами не полізе. Петре, то правда?

— Що?

— Ніби Майкут повинен відійти... Я думав, що ми друзі.

— А хіба перестали ними бути?

— Ти мені нічого не сказав. Виходить, що Майкут прощається...

Коли я притакнув, Лофа видихнув з полегшенням, навіть очі закрив при тому, але коли я уточнив, що поступає вище, знову насторожився і, мені здалося, поблід. Я розрадив його, що на місце Майкута пропонують мене. Лофа визнав, що останнім часом багато працюю і заслуговую на підвищення.

— Зате ти, Михайлє, цілком відстав, — докірнув я йому. Він подразнено зареагував, мовляв, обов'язки виконує, а це мене вивело з міри: — Обов'язки, обов'язки! Деколи здається мені дивним. Інші теж такого погляду. Поводиша, ніби не належиш до нас.

Він вилася, мовляв, усі заздримо йому.

— Ти відчужився людям і втік до самотності, — сказав я йому прямо в очі.

— Мені вже треба звертатися до тебе: пан завідуючий?! Маю перейти і на „ви“?

Лофа це сказав цілком серйозно, тому я випалив: — Ото б було аристократично.

Зрозуміла річ, що я жартував. Я висміяв його і витягнув з туалету, а в коридорі попередив, щоб опам'ятався. Підкінець запросив його і з Марцелою до нас, я навіть натякнув, чи не могли б ми вибратися на

танці. Та Лофа з того дня обминав мене, уникав зустрічей і лише в найнеобхідніших справах зайшов до мене. Все це я аж тепер усвідомлюю собі. Тоді в мене було багато інших турбот. Майкот відійшов, а я поступив на його місце. Роботу я знав і не боявся її, але на початку й так забирала в мене багато часу.

Лофа весь час щось шукав для дачі і втікав туди і серед тижня.

Надворі захмарилося, навалилася буря і вдарив перший грім.

— Можуть громи вдаряті скільки завгодно — нам нічого не трапиться, — Лофа заспокоїв Марцела.

— На стрілі не маємо громовідвід, — згадала Марцела і зіщулилася в клуб'я у кріслі.

— Навколо є стільки проводів високого напруження, що виловлять усі блискавки, — посміхнувся Лофа своїй дотепності.

Як у кімнаті цілком потемніло, Марцела попросила включити світло, або повідчиняти віконниці.

— Я ж казав, що вони просякли і не відчиниш їх тепер, — подразнено відбився, але через хвилинку підійшов до Марцели і запропонував загратися в сліпу бабу. Марцела погодилася і перев'язала йому очі своєю хустиною, налічила до десяти і скovalася.

— Де ти, де ти... — мимрив під носом Лофа, обережно ступав по приміщенні і руками намацуval речі. Встиг попередити: «Не сміш ховатися під канапою або лізти на стіл!» — і втім скинув вазу, а та на підлозі розбилася.

Марцела заверещала. Лофа, все ще з пов'язкою на очах, знизав плечима і віправдався: він лише розвів руками і нехотячи торкнувся вази.

— Ти це зробив навмисне! — накинулася на нього Марцела. Лофа не розумів, чого б навмисне робив шкоду. Вона пояснила: то її подарунок.

Лофове перепрошування вже не чула з-за власного крику: він все життя

ходить як ведмідь. Вазу розбив навмисне — сам їй ніколи нічого не купив, але розбивати вміє. Та вона й не дивується — його незgrabний селянський мозок не докумекається, що дружині деколи треба зробити радість подарунком.

Аж при дальшій блискавці вона залихла, а згодом стала склипувати. Лофа намагався розрадити її, та Марцела послала його геть — потребує бути сама.

— Куди мені тепер іти? — наївно спирав безпорадний Лофа, розкинув руками, але зістав стояти на місці, бо із зав'язаними очима боявся поворухнутися.

— Хоч під градобій!

— Ти ж знаєш, що двері просякнуті і їх не можна відчинити. Два тижні підряд ідуть дощі, а матеріал був сирий. Ані віконниці, ані двері не можна відкрити... День-два видержимо... Не зніщимо віконниці...

Я весь тиждень був у відрядженні. Наступного тижня хтось сказав, що Лофа взяв відпустку, та на слідуючий понеділок я зайшов на персональне відділення — Лофа не просив відпустки. Після роботи я сів у машину і поїхав на їхню дачу. Розмокло дурогою я ледве вибрався на горбок. До дачі не вели жодні свіжі сліди, з комина не йшов дим, хоч було холодно. В думках я вилаяв себе за нерозважливість — Лофи тут нема. Можливо і повернувся б, але не було де розвернутися. Ворота були замкнені. І я не втримався, щоб не заглянути на подвір'я. Там я побачив автомашину. Я мусив перелізти пліт, щоб зайти до дачі. Силою вивалив двері, та, охоплений жахом, вибіг геть.

Лікар сконстатував, що то не було вбивство, вивернув і здогади про самогубство. На мое наполягання, сухо відповів: померли, загинули... А мотив?! Він знизав плечима, мовляв, коли це не вбивство, то ніхто не буде дошукуватися причини.

Xig королевою

Аж у кабінеті завідуючого відділом по виробництву Анця (давайте, будемо її отак ніжно й фамільярно звати) збагнула, що сплутала дні. Сьогодні ж середа, а на трусиках у неї написано «monday». І помітила це не тоді, коли їх знімала, а зараз, коли тягне на себе. Анця не поспішає. Нема ж куди. Інженерик (так ніжно і майже фамільярно називає свого коханця) настягає на себе штани, і здається, веде себе не так влевнено, як вона. А кабінет його, і штори на вікнах італійські – чуже око туди не проб'ється. Але районному містечку шторами очі не затулиш. Воно знає все – хто з ким і де. Та Анці зараз не до того, стоять отак, не витягнувши вгору трусики, і навтімки їй, як можна було переплутати дні. Пізніше потрохи й сама почалась добиратись до відповіді. Не диво, що так сталося; коли ж вона вчилася тої англійської! Саме тоді їй і спало на думку – мій це навмисне робить, знаючи, що я з п'ятого класу вивчала тільки й тільки російську, пробувала трошечки німецьку, але нічого не вийшло. Лишилося тільки «der, die, das», і все. «А він мені англійською морочить голову», – подумала Анця, і в ту ж мить її охопила лють. Сама почала вірити, що її Давид навмисне лише такі трусики привозить з відряджень. Перед ким він її хоче ганьбити? «Monday» вивчила, по всіх календарях це понаписувано – понеділок малими, але «MONDAY» великими буквами. Вона ще раз поглянула на

той чужий елемент на трусиках, похитуючи головою, хотіла вже нарешті одягнутися, але враз помітила родимку. Зараз її здавалось, що вона збільшилась. Анця трохи налякалась, потім почала її пильніше розглядати.

– Ти чого ще постійно блискаєш отим своїм щастячком? – інженерик вже сидів за робочим столом, ніби збирався звідси командувати, потім передумав, вийшов із-за столу, підійшов до неї, обняв її і почав ціluвати всі місця навколо родимки. Родимки і не доторкнувся. Оце вона зауважила і ще більше насторожилася. «Боїться, навмисне обминає. Вона його лякає», – подумала Анця і швиденько почала одягати трусинки й поправляти зачіску. Інженерик шкрябав свою рідку борідку і через штори пробував вгадати, що діється на подвір'ї меблевого заводу. Подвір'я дало ж таку саму нудну відповідь, як кожного разу, коли пробував зліпити докупи свої розчинені думки. Це вже не була ота солодкувато-п'янка обстановка, яка щойно минула, але певна заляканість, яка завжди після цього з'являлася. Він ще постійно грабався у своїй бороді, вдаючи, що день приносить насправді набагато важливіші справи, ніж його ранкові забави. Ale він так і залишив телефон і відкриті папки, знову підійшов до Анці, тулившся до її грудей, вона ніжно відштовхувала його, але сама зраділа, що в ньому знову обізвалася недавня туга.

Анця вже стояла біля дверей, чекаючи від нього якогось нового наказу. Здавалось, ніби вона сюди саме заради цього прийшла. На заводі вона працювала технічним контролером. I хоч на папері стояло, що працює вона самостійно, є самостійним суб'єктом, але все ж таки підпорядкована була інженеріку. Вона собі цього напевно й не усвідомлювала, бо все у них виходило зовсім інакше, нормально, і сама відчувала, що вона йому не байдужа. Це її радувало, бо

завдяки цьому зростала її самовпевненість. Може, все було інакше, але це її аж ніяк не відганяло, не відраджувало від оцих солодко-зворушливих пригод.

Вдома, у робочому кабінеті, било в очі високе Давидове крісло, чорна шкіра якого створювала надзвичайно серйозну атмосферу, гармоніювала із шаховим столиком та фігурками із слонової кости; на якому завжди був розіграний якийсь варіант. Давид ніколи не спокушався чимось другорядним. Завжди там був гросмейстер – Корчной або Карпов чи ще хтось. Білі фігури завжди були на черзі. Давид хотів грati першим. Це йому і вдавалось. Ніхто про нього цього не сказав би, але тиха вода людей топить. Так воно було й з ним. Невеличкий, але зате дуже меткий чоловік років сорока темпераментом нагадував живе срібло. Усе в нього було розраховане – спокій і лагідність, ефектна поведінка – для чужого ока і зайва енергія – для власного добра. Давно належав до тих синків, яким було все дозволено, але вдавав, що і він – така сама маса, як його ровесники. Але зайва енергія викривала його амбітність і вбивала притамовану скромність.

Сьогодні він не вийшов на роботу. Любив брати роботу додому. Довго створював навколо себе атмосферу. Ця його передпідготовка нагадувала аж якусь обрядність, ритуал. Старанно вибирав чашечку на каву, сам не знаючи: чи має вона пасувати до роботи, або до ситуації?

Подивившся у його робочу кімнату, то здається, що вона аж тремтить від очікування. Напевно, це враження створював і він сам своїм прихованим нервуванням. Не міг дочекатися, коли всі відійдуть за своїми обов'язками, квартира заніміє, і він трохи попустить вуздечку фантазії. Лише на мить. В думках і в очах розіграє коротеньку

сцену. Все виходить нормально, немає тут нічого штучного. Він же також чоловік, хоч і референтик. Сцена, яка, здавалось би, немає нічого спільногого з його роботою знову зажевріє, хоче ним заволодіти. Давид проводить рукою по обличчі, ніби заганяє її геть, потім ретельно кладе на стіл папір, машинку, витягає папки й книги. Довго застругує кінчики олівців. На столі все має своє місце. Для кожної речі тут дуже строгі кордони.

Давид відчуває, що починає бути нетерпеливим. Від дверей дивиться то на робочий стіл, то на чорне шкіряне крісло, примружує очі, щоб не загубилась жодна деталь. Підійде до столу, поправить щось, і тут же біжить до дверей – чи хтось не постукав.

Прозвучав дзвінок, прозвучав так легесенько, що Давид навіть не злякався, не сполохався, бо звук дзвінка давав знати, що йде вона. Легесенький, ніжний дотик відбився й на дзвінку, який зразу ж забув про свою настриливість.

Давид пробував з такою ж легкістю відчинити двері. Був радий, що йому це вдавалось. Писарка стояла на порозі і чекала, поки її покличуть далі. Данієла і наперекір усій своїй ввічливості не увійшла першою у квартиру. Першими просковзнули її груди. Давид хотів було очима проскочити мимо них, але не можна було, око залетіло за їх верхів'я, так і не хотіло по-прощатись з ними.

Давид все ж таки просковзнув. Швидко ще раз оглянув кімнату, побачивши, що все як слід, втихомирився, у ньому починав переважати внутрішній спокій, внутрішня врівноваженість. У кімнату кволо пробивалось ранкове сонце. У голові знову переварювались думки, чи не треба більше світла, або лишити оцю атмосферу. Давид сам за себе був радий, що все так швидко розв'язує. Залишив усе плисти як є. Він пригадав слова свого діда – «Чий

ліс, того і пень», а хата ж його, то чого йому стільки переживати.

— Присядь, Данко, присядь. Хочеш каву, чи, може, трошечки білого винця? Червоне? — аж коли сказав «червоне?», запримітив, що він себе слухає, при цьому своєму виступі дбав скоріш на правильну артикуляцію, ніж на те, що говорить.

Даніела роздивлялась навколо себе і заперчливо хитала головою, що винно не буде. Було ще ранувато для таких розслаблень, а до вдаваних знайомств їй не хотілось, бо ж зустрічалась з ним кожного ранку у коридорі біля бюсту якогось партійного вождя. Отам він щоранку проводив огляд політичних подій з одним колегою, якого тут прийняли, як то кажуть, прямо від гною. Вона не любила подібних корявих сільчуків, які весь час тільки вихваливались, як добре вони вивчили життя. Вона знала свою ціну і не раз дала відчути, що вже не таке чула й не таке бачила, і що взагалі вони її нічим не здивують. А вони крутились, вертілись навколо неї, обіцяли, розтринькували гроши, здатні були лишити власних жінок, кували залізо, поки гаряче, лиш би... Але вистачало одного слова — і вони сичали, як вода, коли до неї коваль кине розпечену підкову. Все зникало, як та пара.

Присіла до столу, на якому лежала купка чистого паперу і машинка.

Давид не сподівався такої швидкої зміни. Він думав, що все буде набагато романтичніше. Чого ж їм так поспішати? Доповідь першому секретареві треба віддати аж наприкінці наступного тижня. А тут такий поспіх. Та і яка це доповідь — «Науково-технічна революція в умовах району і роль партії при здійсненні основних її намірів.» Довге і нудне. Хоч від неї залежить багато. Для Давида.

Даніела з такою ж легкістю, з якою увійшла у цю кімнату, заклала у машинку папір і глянула на Давида. Дивилася на нього довше, ніж перед

своїм приходом. Він ніяковів, але в цю ж хвилину чекав отої романтичної міті, яка б змінила її строгість та її пихатість.

Мати поклала на стіл миску пирогів. Зробила це заради діда, свого батька, який навідався до них на кілька днів. Після смерті бабусі Ілі все частіше лишав хату, село і блукав у місті, зустрічав уже останніх своїх знайомих. Розпитував, хто помер, хто ще живе і вираховував, коли йому збиратися геть. Дід не був одним із тих дрібних, слабеньких чоловічків, які тинялися містом з паличкою в руках та старою обношеною сумкою. Високим, правда, він також не був, ба коричневий капелюх робив його ще меншим. Але був з тих, про яких говорять, що вони широкі кості. Доњка, яка зараз нишпорила по кухні вдалася у батька. Була це така собі міська жінка, вже не в широких «кабатах», але сіро-синій сукні, у яку ледь-ледь вміщалась. Грубезні ноги ніби підказували, що недалекий її і їх світ. Була це одна з небагатьох сільських жінок, які, переїхавши і залишившись у місті, повільно ставали «панями».

Запах пирогів притяг усіх до столу. Господар дому Михайло морщив чоло, помаленьку кладучи пиріг у вуста. Довго його перевертав між зубами, напевно трапився гарячий. Потім глянув на сина Давида, на діда, зиркнув у тарілку і сказав:

— Знову починають... Кляті...

— Хоч під час обіду не політикуй! — забурчала жінка.

— Ти нічого не розумієш..., — відповідь Михайла була строгою. Її тон дразнив усіх.

Михайло був колись маленьким партійним боссом у провінційному містечку. Та не давала йому партія спокою, виправдовував її довір'я, то й ріс. Опинився у цьому районному центрі і потрохи почав вірити, що без

нього не дадуть собі ради. На окружному комітеті його запрягли займались вихованням молодих партійних кадрів. Він насамперед завчив певні манери, які робили з нього науковця районного масштабу. Два пальці біля скронь так і не зникали. Це створювало враження перманентних філософських роздумів. Довгі паузи між словами деколи, правда, замість ваги, якої надавав своїм словам, скоріш нагадували, що він забув про те, що хотів ще на початку сказати.

— Кляті..., — знову пробурмотів.

— Та перестань вже з політикою, — дружина сердито глянула на нього. Вона знала, що він про інше і не може. — Про нього скоріше подумай. Яке коріння, таке і насіння... — не втрималась і гrimнула мискою так, що всі нарешті опритомніли.

Наймолодший син Давид сидів біля діда. Любив його, не раз, коли вдома була гніточка атмосфера, повна батькової натури, вибрався на кілька днів до діда. Там було легше, і все якось було на своєму місці, зокрема, дідова вдача.

— Наш наймолодший надумав женитись, — почав батько, встремивши виделку у миску з пирогами і лишивши її так. — Але зараз серйозно. З чим і де хоче починати життя? З чим і де? Він може сказати, що на заводі. А де жити? Правда, і тут можна знайти якийсь вихід. Але (наступає страшезно довга пауза, під час якої батько з'їдає пиріг, і настромляє дальший) з ким хоче жити? З ким? Ге? З донькою сільського попа, брата якого понесло за горбки. Мій син бере собі попову доньку!..

— Із смутної дівки буде весела жінка, — перебив насмішкувато дід і підморгнув до онука. Ще раз моргнув, ще й ліктем штурхнув його і почав мимрити весільної:

А пийме ей, пийме,
Кідь нам наливают,

З таркастого дзбана, До білого рана.

— Будьмо, як інші люди, — сказала мати спокійно, лагідно, а голос її пом'якшав, здавалось, що вона говорить і реагує на щось зовсім інше, ніж вони почали...

У цю ж саму атмосферу повернув її чоловік, коли сказав:

— Як інші, як інші... А чи я можу, як інші? Не можу, обставини не дозволяють. Я б, може, й хотів, але що скажуть оті навколо мене.

— Ти не можеш, а я не хочу, як інші, — неочікувано перебив усіх дід. — Коли я ще працював у кузні, вдома на селі, це років уже сорок, то ніхто не вмів робити такі колеса, як я. А я так і хотів, щоб не було, як у інших, щоб мене впізнали, знали мене, поважали якраз за те, що з першого погляду можна розпізнати, хто це робив, чия це рука. А тут нічого не чую, лише пробують, як загубитись у морі людей, щоб ніхто не міг і пальцем показати.

— І я би хотів бути самим собою, — Давид намагався нав'язати на слова свого діда, але у нього виходило якось боязко, непереконливо.

— А про нас ти подумав? — голосно і строго запитав Михайло і зір зупинив не на Давидові, але саме на дідові. — Запитав він мене, у що мені обійтеться його шлюб? Запитав? — в його голосі було дедалі більше злості і розpacу.

— А її, — він благально подивився на дружину, — він запитав, що з нами буде? Пропаде все, що будуло. Пропаде... — злість, жаль і гіркота зблилися до купи і не давали йому дихнути.

— Як було на початку, так буде і в кінці, — сказав дід, не глянувши на червоне від люті лицезрівного сина, але поклав руку на плаче онука.

— Мудруйте, мудруйте, — не втримався Михайло, — і без ваших приповідок розумно, аж розумно. Ой, мудро, мудро...

– А ти, Давиде, чому нічого не скажеш? – звернулась до сина мати.

– Попову не візьму. Візьму першу, яку зустріну на вулиці.

Так і зробив. На повертається до тих днів, хоч весь час наздоганяла його дідова весільна:

*Виберайся, сину,
В щасливу годину,
В щасливу годину,
По добру газдиню.*

Літній день довший за зимовий тиждень. І не тільки на роботі. Даніелі здавалось, що вона вже тут вік. Рядки дуже повільно лягали на папір. І вона почала сумніватись, що він її сюди затяг, щоб порозважатись, для забави, скоріше показати, як він живе, і як може жити, якби... Якби хтось з ним захотів... Хтось? Може, вона. А вона відчуває, як він стоїть за її спиною і через плече дивиться на папір, любується легкістю її пальців, як бігають по клавішах машинки, а сам щось там теревенить про науково-технічну революцію, її застосування у їхньому районі на фоні останнього партійного пленуму. Колись раніше ще пробувала зрозуміти щось із цієї балаканини, але потім ліпше зосереджувала свою увагу на ритм машинки і дрібний флірт старих слизьких слизявих дідів, які ще пробували показати перед нею свою силу. Зненавіділа вона отих стариців у сірих капелюхах з вузенькими акуратно зав'язаними краватками.

Давид стояв за нею і дивився на її кмітливі пальці. Ні, скоріш любувався своєю позицією: і він може когось примусити працювати на нього, на його дальший ріст, кар'єру. Давид настільки захопився отим своїм самолюбством і у цю мить повірив, що вона цього бажає. Він відчував, як увесь наповнюється почуттям доброти. Легесенько поклав руку на плече Данієли. Машинка замовкла, хоч Дані-

єла ще постійно держала руки на клавішах. Її було дивно, що тілом не проскочило ніякого зворушення, тільки відчувала, як його долоня зігріває її плече. Якби це зробив хтось інший, то вона вже давно прискорила б дихання, тілом проскакували б електричні розряди, а зараз... Давид повільно спускав руку з плеча, нахилившись над нею. Вона відчувала, як йому пітніє долоня і сунеться до її грудей. Нічого. Деколи від лоскуту вже почало зволожуватись лоно, а зараз...

– Продовжуємо! – крикнула і театрально скинула із себе його спітнілу руку. Знову заклацали клавіші машинки.

Давид обійшов стіл і дивився прямо на неї. Вона глянула на нього і побачила оті дивні очі – очі неначе розлились.

– Дано, – його голос тремтів, вона відчуває у ньому благання, тут вже не було й сліду від його пихатості. – Дано, роздягнись. Роздягнись, я хочу бачити тебе. Нічого більше. Не лякайся. Я тільки бачити тебе хочу, – він говорив швидко, і справді в його голосі не було ніякої настирливості чи хтивості.

Вона вже не дивилась на нього, вискочила, аж машинка своїми клавішами дала знати, що прощається з нею, і зникла за дверима.

Давид глянув на папір у машинці, різко його вирвав і поклав до інших. Потім підійшов до столика, де стояла розіграна шахова партія. Взяв у руки королеву, крутив її між пальцями. Було видно, що у голові вирує безліч різних варіантів гри, але й варіантів ситуації, яка щойно склалась.

У цю ж мить у голову завітала рятівна думка. Пригадав свою дружину. Він повинен її комусь підкинути, щоб нарешті добраться до Данієли, щоб ота пихувата Дана дзьобала йому з долоні. Давид рішуче приступив до столика і зробив вирішальний хід.

ПУБЛІЦИСТИКА

Прозаїк підбескидського села — Андрій Кусько

(До 80-річчя письменника)

До тих письменників, які після 1945 року активно вступили в літературне життя русинів-українців Словаччини, належить і Андрій Кусько. Народився він 8 березня 1915 року в селі Нижні Чабини на Лабірщині в родині бідного селянина, де й закінчив основну школу. На молодого і чутливого хлопця, який захоплювався всім можливим, що бачив у селі і навколоїшній природі, значний вплив мали працьовіті батьки, які прищепили йому любов до праці, до людей і природи, навчили його поважати людину праці, свою мову, пісню і звичаї. Учитель Адальберт Добра навчив його спостерігати, бачити в людях і природі добро, прекрасне та інші незображені тонкощі життя. Заохочував його описати те, що бачив, пережив, перечитав, і прищепив йому любов до писаного слова. Тут можна шукати перші кроки майбутнього письменника до справжнього художнього слова. Вже в шкільні роки він читав усе, що йому попало в руки, чи це було написане кириликою або латиною. Священик Чабин отець Іван знов подбав, щоб батьки послали малого Андрія в школу до Пряшева.

В Пряшівській руській греко-католицькій учительській семінарії любов до художнього слова та задатки до письменства, які побачив А. Добра, далі розвинув у нього відомий педагог, літератор та редактор Діонісій Зубрицький. В семінарії А. Кусько крім іншого брав участь у студентському літературно-драматичному гуртку О. Духновича, зустрічався та потоварищував на все життя з поетом Ф. Лазориком. Краї його літературні спроби (прозові і віршовані) і фольклорні записи були вже в 30-х роках надруковані в газеті «Русское слово» і місячнику «Підкарпатська Русь».

Робота на селі на певний час припинила його літературні намагання. У воєнні роки знов не було можливостей друкувати твори, бо виходила лише одна газета російською мовою «Новое время», і редакція не мала інтересу до праці молодого сільського учителя.

Аж в час, коли почала виходити газета «Пряшівщина», головним редактором якої був Ф. Лазорик, починають з'являтися його матеріали на сторінках газети, пізніше й журналах «Дружно вперед» та «Дукля». Це був Ф. Лазорик, який захотив, допоміг, порадив,

поправив перші літературні твори, написані українською мовою. Немаловажну роль відіграв у дальшому літературному зростанні А. Куська, як він сам визнає у своїх спогадах «Наш пан учитель» /Дружно вперед, 1995, № 3/, Андрій Рудловчак зі своєю дружиною Оленою, які працювали редакторами українського радіомовлення в Пряшеві, бо вони не лише заохочували, радили, але й часто висилали його літературні матеріали: нариси, гуморески, скетчі, оповідання. На цьому місці хочеться підтвердити та поширити думку А. Куська про Рудловчаків. Справді, досі ще ніхто не оцінив по-справжньому та не сказав належного слова про тих обох людей, які відіграли велику роль у розвитку українського письменства на Словаччині. Андрій од 1934 року працював редактором українсько-руського радіомовлення, і не було письменника або просто людини, яка любила красне письменство на Східній Словаччині чи Закарпатті, щоб він, або пізніше його дружина Олена, не дали їм можливість виступити перед мікрофоном чи не висилали літературні матеріали. Вони не лише морально, матерально заохочували, але й радили, вчили і редактували всіх наших літераторів – письменників і критиків. До тих вдячних, яким допомогли на сторінках пряшівських газет і журналів надрукувати свої твори, виступити перед мікрофоном, належить не лише А. Кусько, але й автор цих рядків.

Шлях від газетних і журнальних публікацій до книжки був у А. Куська довший, ніж у Ф. Лазо-

рика, І. Мацинського, М. Шмайди, В. Зозуляка, І. Прокіпчака чи дальших. Його перша прозова книжка оповідань «Селянська правда» вийшла друком аж 1957 року. Вона складалася із 12 оповідань, в яких він відтворив життя людей довоєнного, воєнного і післявоєнного підбескидського села так, як він його знав і бачив. З болем зобразив тяжке, безпросвітне життя селян, страхіття війни та нові паростки демократичного життя після війни.

Центральне місце у збірці займає оповідання «Селянська правда», в якому кількома штрихами автор зобразив різні типові явища нашого довоєнного села; голод, страждання, експлуатація, здирство, селянин Дзвонар, жид Хаїм, студент Василько – основні проблеми. Хоч із сучасного погляду вони зображені дещо спрощено, однобоко, все ж сучасному читачу, який не знає тодішнього села і його проблеми, підкаже, як воно насправді колись до війни було, бо факти правдиві.

Оповідання, що увійшли в збірку, хоч не всі написані на потрібному літературному рівні, показали, що селянин, хоч і голодував і бідував, не втрачав надії на краще життя, любив свою пісню, звичаї, культуру, був до певної міри оптимістом і, зрозуміло, коли після 1945 року прийшли нові демократичні порядки, привітав їх з радістю. Словом, твори написані в дусі повоєнної атмосфери, літературного мислення того часу. Селянська тема так стала центральною темою і з різних боків її зображував у пізніших творах.

Так А. Кусько став письменником нашого села.

Друга книжка оповідань вийшла 1960 року. Вміщувала в собі чотири оповідання, які розповідають про боротьбу проти фашизму русько-українського населення під Бескидом. Він, як ніхто в нашій літературі, показав, як війна – це найбільше зло людства – нещадно нищила щастя і життя невинних людей, зокрема дітей і жінок. Змалював нам кілька неповторних типів жінок /Олена, Ірина, Настя/, які під час війни найбільше постраждали. Це живі, повнокровні типи, змальовані художньо переконливо, психологічно вмотивовано. Шкода, що письменник не продовжував творити у цьому плані. Довго я не міг зрозуміти, чому він перестав друкуватися. Аж прочитавши спогад «Наш пан учитель», я зрозумів. Це була велика шкода для нашої літератури, не кажучи вже про самого автора. Потерпіла насамперед наша література, не менш і сам автор, як видно на рукописі третьої збірки оповідань.

Чимало позитивного зробив А. Кусько і для найменших наших читачів, надрукувавши для них в періодичній пресі і в збірках ряд творів, написав підручники і читанки для українських шкіл. Тому можна його разом з Ф. Лазориком, Ю. Бороличем вважати творцем повоєнної української літератури для дітей на Словаччині.

Сьогодні на творчість А. Куська існують різні погляди. Зокрема молоде покоління, яке не знає нашої історії, нашого літературного розвитку ХХ ст. і начитане мо-

дерною літературою, може мати серйозні претензії і не сприймає їх так, як читачі у 60-х роках. Це зрозуміло. Але, на мою думку, твори А. Куська і при всіх недоліках-це не лише художній документ доби 50-х років, але й перспективи дальшого кроکування. Ані наша література не змогла перестрибнути окремі етапи свого розвитку. Не бути того, що наші письменники, в тому числі й А. Кусько, написали в 50-х роках, то сучасні молоді прозаїки і поети не були б на тому рівні, на якому знаходяться. Як на мене, він слушно використав місцеві діалекти, народний гумор, пейзажний колорит Бескидів, народний оптимізм, що значно збагатило нашу сучасну літературу. Сьогодні є навіть намагання перекреслити творчість А. Куська та його соратників, бо вона, мов, нічого доброго не приносить сучасному читачу, бо вона позначена чорно-білим, схематичним, тоталітарним зображенням, що вона, мов, писанина, а не художня література. Постає тоді питання, а хто ж в 50-х роках із сучасних прозаїків писав інакше в нашій країні? Всі ми діти своєї доби. А. Кусько крім наведених причин не писав далі, може, й тому, що не хотів перекручувати правди, не хотів співати так, як декотрі віднього вимагали, але це лише наш суб'єктивний догад...

Я гадаю, що А. Кусько може сміло подивитися в очі і майбутнім поколінням, бо своєю творчістю відкрив нам незагненні стопінки людської душі, її болю, мрій і бажань.

Михайло Роман

Президент, міністр та в'язень ГУЛАГу

До 100-річчя від дня народження
Степана КЛОЧУРАКА

27 лютого ц.р. минуло сто років від дня народження одної з найколоритніших постатей новітньої історії Закарпатської України – Степана Ключурака (1895-1980) – президента славної Гуцульської республіки (1919), співзасновника «Просвіти», «Учительського товариства», головного редактора часописів «Народ», «Вперед», «Земля і Воля», голови Русько-української секції Соціал-демократичної партії (1920-1926), української секції Республіканської хліборобської партії (1934-1938), особистого секретаря Прем'єра карпатської України Августина Волошина (1938), міністра господарства та міністра військових справ Карпатської України (1939) та директора Ліквідаційної канцелярії Карпатської України (1939-42).

Степан Ключурак часто бував на Пряшівщині, а в редактованих ним часописах, зокрема у «Новій Свободі», він не раз виступав на захист русинів-українців Пряшівщини. З цієї точки зору характерними є статті С. Ключурака «Трагедія Пряшівської Русі» («Нова Свобода», 1938, ч. 27) та «Словацькі вибори і українці» (Там же, ч. 146).

Під час війни, живучи у Празі, він був під постійним наглядом німецького гестапо, а після замаху на протектора Гайдриха (1942) його було арештовано. В травні 1945 р. заарештова-

ний радянською контровідкою («Смерш») разом з Августином Волошином та іншими членами Уряду Карпатської України. Ст. Ключурак дванадцять з половиною років провів у таборах ГУЛАГу на Воркуті і лише в 1957 році повернувся до родини у Прагу. Не маючи жодної посвідки про «відроблені роки», він до 74 року життя працював робітником у підприємстві «Geologický průzkum».

Після тридцятирічної перерви у «Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику» 1969 р. опублікував свою першу студію (про свого друга Івана Панькевича) та почав писати свої спогади. Вихід першого тому мемуарної трилогії «До Волі» в США 1978 р. був для нього фатальним. Зацікований органами чехо-словацької державної безпеки, він умер 8 лютого 1980 р. у Празі.

Ні в Україні, ні у Чехо-Словаччині смерть Ст. Ключурака не була відзначена жодною згадкою. Лише недавно М. Мушинка опублікував про нього кілька статей, здебільшого в закарпатській пресі («Карпатський край», «Тиса», «Закарпатська правда»). Він же автор 300-сторінкової книжки про життя і громадсько-політичну діяльність Ст. Ключурака «Лицар Волі», яку на початку 1995 р. видало видавництво «Карпатський край» в Ужгороді.

Нижче публікуємо спогади Любомира Виноградника, фармацевта із м. Сен-Амарін у Франції, про Степана Ключурака. Ці спогади цікаві з кількох аспектів: 1. Л. Виноградник знав Ст. Ключурака з початку 40-их років, 2. Був свідком його арешту органами «Смершу» в 1945 р., 3. Одружився з його єдиною дочкою Ольгою, 4. Був свідком повернення тестя із Сибіру 1957 р., 5. Жив з ним у спільній хаті до 1966 р.

Спогади Л. Виноградника відкривають перед нами маловідому сторінку біографії Ст. Ключурака. Ними хочемо відзначити 100-ліття з дня на-

родження цього вірного сина Срібної землі.

Редакція

Любомир Виноградник
(Сен-Аморін, Франція)

Як запам'ятався мені Степан Клочурак?

Мої спогади про Степана Клочурака діляться на два періоди: перший від початку літа 1939 до 14 травня 1945, а другий – від 18 жовтня 1957 до квітня 1966 року.

Мушу признати, що в першому періоді я цікавився більш його дочкою Ольгою, яка по окупації Карпатської України мадярами приїхала зі своїми батьками до Праги і продовжувала свої середньо-шкільні студії в Українській реальній гімназії в Модржанах, де і я вчився. Ми були однокласниками і, як це часто буває, з товариських відносин зродилася «студентська любов», котра по семи роках закінчилася шлюбом.

І якраз ці «товариські відносини» були причиною моого познайомлення зі Степаном Клочураком та, головно, знайомства моїх батьків з батьками Ольги.

Мої батьки були «галичани»: батько зі Снятиня, мати зі Станіславова, сьогодні Івано-Франківськ. Батько – колишній надпоручик У.Г.А., якому пощастило в році 1921 вирватись з польського полону, перейшов до ЧСР і по закінченні студій в Українській господарській академії в Подебрадах – лісничий відділ, став лісним інженером. В часі, коли він познайомився зі Степаном Клочураком, працював на Добржіші (40 км від Праги), де ми мешкали в парку тамошнього замку.

Степан Клочурак дуже скоро подружив з моїм батьком Василем Вино-

Любомир
Виноградник.

Молодожени Виноградники: Ольга (дочка Степана Клочурака) та Любомир. Позаду батько Любомира Василь та свідок В. Мотичка. Прага, 26 квітня 1946 р.

градником, якого вважав «пів-гуцулом». Обоє вони мали подібні характеристики: обидва дуже товариські, веселої, оптимістичної вдачі, спільніх політичних поглядів. В них були і спільні спогади про боротьбу за волю України, хоч кожен з них воював на іншому боці Карпат.

Клочурак часто приїжджав до нас, чи сам чи з родиною, а то, головно, літом. Він разом з моїм батьком мандрував по добряжіських лісах, згадував свої мандрівки по закарпатських полонинах, про виступи на Говерлу, а при тім обоє вони приспівували коломийки та гуцулки.

Одного разу, було це восени 1939 р., «Штеню» каже моєму батькові:

– Василю, на другий тиждень я приїду Вас відвідати з д-ром Августи-

ном Волошином, щоб і він трохи надихався свіжого повітря.

Дійсно, слідуючі неділі, перед обідом, вони приїхали автом до нас. Мати приготувала «святочний» обід, а після обіду, по короткій «сієсті», ми троє пішли пройтися до чудового парку. Пригадую, що головною темою тодішньої розмови були недавні події в Закарпатті: вибори до першого Сойму Карпатської України, проголошення самостійності Карпатської України, бої з мадярами, а, накінець, окупація. Говорили і про протести уряду Карпатської України у тодішнього німецького уряду, які особисто вручав Степан Ключурак.

Зразу по приїзді з Хусту до Праги (через Румунію) десь у квітні 1939 р. Степан Ключурак відкрив в своєму приватному помешканні на Острівній вул. «Ліквідаційну Канцелярію Уряду Карпатської України», куди приходили біженці з Карпатської України. Тут вони реєструвалися і діставали фінансову допомогу. В початках цього періоду (1939-45) він регулярно зустрічався з д-ром А. Волошином, д-ром Долинаєм, Й. Перевузником, короткий час теж з Реваем та з директором Української гімназії в Модржанах А. Штефаном.

Степан Ключурак з майбутнім зятем Любомиром Виноградником та сватом Василем Виноградником. Добржіш, літо 1940 р.

По кількамісячнім побуті в Празі Ключурак заснував підприємство, яке мало завдання розбивати воєнні «бункри», що їх побудувала вздовж чеських границь чехословацька армія, і таким способом зискане заливо додавав чеським промисловим підприємствам. В тому ж підприємстві працювали і його брати: Федіо, Андрій і Василь.

Не пригадую точно, чи це було в 1942 чи 43 році, коли по атентаті на німецького протектора Чехії і Моравії Гайдриха, був цілий чеський уряд арештований, а голова уряду Еліаш пізніше засуджений на кару смерти; в той самий час і Степан Ключурак був вислуховуваний німецьким гестапом, в знайомій тоді пражській централі гестапа «Печкарні», конfrontований з ген. Еліашем. Та по кількаденних і нічних допитах С. Ключурак був звільнений з-під арешту.

В 1941 році ми з Ольгою матурували, а позаяк чеські високі школи німецькі уряди закрили вже в р. 1939, ми вирішили йти працювати до аптеки. Там ми працювали аж до кінця війни.

Того ж самого 1941 року я записався на філософічний факультет Українського Вільного Університету в Празі, на якому викладали професори: Дмитро Дорошенко, Симон Наріжний, Панас Феденко, Олександр Колесса, Іван Панькевич, Леонід Білецький, а в році 1942 також Августин Волошин. (Всі ці імена я виписав з моого «індексу», який до сьогодня маю в себе захованний).

Цілий той час ми з Ольгою сходилися, їздили спільно на вакації. І наші батьки часто зустрічалися.

Початком квітня 1945 року, коли війська Червоної Армії наблизились до границь Чехії, почали з Праги, де було приблизно 5.000 українців, виїжджати на захід не лише приватні особи, але й українські інституції. Позаяк емігранти з Карпатської України вважали себе громадянами був-

шої Чехословаччини, думали, що і більшовики будуть їх вважати такими. Та тодішній совітський окупаційний уряд в Празі проголосив, що українці, народжені на Підкарпатті, є автоматично радянськими громадянами і тому мусять повернутися на Закарпатську Україну.

На день 14 травня 1945 р. я дуже добре пригадую. В той день Ольга і я, ми були свідками на свадьбі наших спів класників з Української гімназії Василя Коржа і Анни Блестівної (сестри Олекси Блеста, що загинув при обороні Хусту в 1939 р.). Повертаючись з празької радниці, де відбувався цивільний шлюб, після малої перекуски в ресторані, ми четверо хотіли ще «випити чарку» з батьками Ольги. Наблизившись на кілька десятків метрів до дому па Острівній вулиці, ми побачили, як з дверей будови виходить Степан Клочурак, оточенийsovітськими старшинами. Ольга інстинктивно хотіла підбігти до батька, але він, як її побачив, дав знак очима і головою, щоб дочка до нього не голосилася. Всі ми остовпіли. Почекавши, поки ціла група зайдла за ріг вулиці, ми вибігли до третього поверху, де було помешкання Клочураків. Там нас зустріла зворушена і залита слізами мати Ольги. Розказувала, що зараз же після нашого відходу на радницю, задзвонив в коридорі дзвінок, а як мати відкрила двері, то побачила двохsovітських офіцерів, які без запрошення вірвалися до помешкання, а за ними група солдат. Офіцери почали вислуховувати батька, а солдати докладно розглядали всі паперові документи, які знайшли не лише в канцелярії, але і в цілому помешканні. Під час цього вислуху і обшуку мати мусіла сидіти в кухні, в присутності двох солдатів.

Куди забрали С. Клочурака, спочатку ми не знали. Тільки по кількох днях довідалися, що він є ув'язнений і вислуховуваний в будинку на Карловій площі, де була Команда СМЕР-

Шу і де були ув'язнені не лише українці, але й росіяни.

Через два дні після цієї події прийшов до помешкання Клочураківsovітський солдат і відвів присутню Ольгу на вислух до того самого будинку. По кілька годиновому допиті її випустили.

За цих обставин я, в згоді з матір'ю Ольги, вирішив офіційно перенестися до їхнього помешкання, щоб вони двоє не були самі. У квітні 1946 року, тісно перед закінченням високошкільних студій, ми з Ольгою одружилися. Причиною цього прискореного шлюбу була загроза, що Ольгу візьмуть до «лягеря», який був вибудованийsovітською окупаційною владою на Летній (спортивний ареал Праги), куди звозили всіх українців не лише з Праги, але з цілої Чехії, щоб потім їх вивезти до Радянського Союзу. Між іншими в цьому концтаборі був і син сестри Степана Клочурака Василь Тулайдан, якого нам, себто Ользі і мені, пощастило визволити, а то таким способом, що ми підплатили нічного сторожа, який погодився «не бачити» як Тулайдан пролазить дротяним плотом.

Позаяк я народився в Чехії, офіційально я був «чехом» і тому шлюбом зі мною Ольга автоматично придбала чехословацьке громадянство. Таким чином, небезпека, що її вивезуть до Радянського Союзу, була віддалена. В яких матеріальних і психічних обставинах ми жили в ці перші повоєнні роки, я не буду описувати, бо це непрямо торкається Степана Клочурака.

В році 1948 народилася нам дочка Люба, а в 1952 р. – син Степан.

Першу вістку від С. Клочурака ми одержали в 1946 р. Було це зі Сухо-Безводного. Пригадую, що це був малій шматок папірця, густо написаний дрібним рукописом, який ми зразу впізнали і в якому батько повідомляв, що він є живий, що знаходиться в концтаборі в Сухо-Безводному і просить надіслати йому посилку посередництвом Червоного Хреста, – голов-

ним чином, теплу білизну. Нині вже не пригадую, яким способом ми дістали цей папірець; в кожному випадку, це не було офіційною поштою.

Хоч ми післали на подану адресу більше посилок, він ні одної не дістав, як нам сказав по повороті з Воркути. Ми дістали від нього ще кілька «папірців», згодом листи з Воркути вже приходили офіційною поштою. Наші листи до нього пропадали.

В одному з останніх листів він нас повідомив, що має до своєго розпорядження телефон, якого число нам подає і щоб ми йому подзвонили. І це здійснилося десь навесні 1956 р. Пригадую, як ми з Ольгою схвилювані йшли на головну пошту в Празі, звідки Ольга замовила Воркуту. Ми чекали понад дві години поки дістали сполучення. А коли схвилювана Ольга почула голос свого батька, слізози в неї горохом падали на телефонну трубку. В першу чергу вона повідомила батька, що вийшла заміж за Виноградника, що маємо двох діточок та що він є дідом. Батька ця вісточка дуже потішила. Зі свого боку він нас повідомив, що докладе всі свої зусилля на те, щоб повернутися до Праги.

Так і сталося. Було це 18 жовтня 1957 року, коли ми з Ольгою, вже вночі (десь о 22 год.) йшли на Головну станцію (*Hlavní nádraží*) зустрічати батька Ольги, мого тестя. Поїзд мав велике запізнення. Я ніколи не забуду на ті хвилини, коли оголошують: «Поїзд з Москви приїжджає до станції». Ми стоїмо на пероні, тримаючи від зворушення. Батько виходить з вагону. На превелике диво, він за тих дванадцять з половиною років взагалі не змінився (принаймі мені так здавалося). Тільки волосся зовсім побіліло. Кремезна постать, тверда хода, пряний погляд. Зустріч по багаторічній розлуці була без слів. Тільки радісні слізози і довгі обійми висказували щастя, яке ми в цих хвилинах проживали. Та мені здається, що найбільшу радість Степан Ключурак відчув дома, коли побачив своїх внуків:

дев'ятирічну Любку і п'ятирічного «Штенька». А коли він почув їх щебетання чистою українською мовою, його від щастя сльози залили.

Приїзд «дідика» ми святкували кілька днів. Приїхали мої батьки (які тепер були не лише «приятелями», але «рідне» – сватами), брати та старі знайомі. За весь той час Степан Ключурак розказував подрібно цілу свою понад дванадцятилітню «епопею», все, що він за той час пережив і за яких обставин.

В нього був хист «оповідача» і надзвичайно добра пам'ять, так що все, про що він розказував, докладав точними датами і прізвищами.

В той час, коли повернув Степан Ключурак до Праги, ми з Ольгою працювали завідуючими відділів виробництва фармацевтичних продуктів у фабриці *«Léčiva – Spofa»*, яка знаходилася в Празі на Жіжкові. З нашої платні можна було добре (хоч скромно) вижити. Отже, матеріальних проблем в нас не було. Правда, кімнатне помешкання для шістьох осіб було трохи «затисне», однак не мало найменшого впливу на наше родинне життя. Та Степан Ключурак не хотів бути для родини «тягарем» (як він казав). Тому з перших днів він безупинно шукав якесь заняття, яке нарешті йому пощастило дістати в *«Geologickém průzkumu»*, де працював простим робітником.

Хоч в таких обставинах не було для нього життя легким, то все-таки були дні, коли він почував себе і справді щасливим. Було це, головним чином, під час Різдвяних і Великодніх свят, які ми майже завжди святкували разом з моїми батьками. Тоді оба «дідики» згадували на свої дитячі роки, як це бувало, коли на Святачір вони ходили колядувати по селі, чи на Великодніу неділю – святити паски а в понеділок поливати дівчат.

Отак ми жили разом аж до року 1966. В цім році я розвівся, а в році 1967 виїхав до Франції.

**Іван ЦЮПА,
лауреат Державної премії
України імені Тараса
Шевченка**

ГІРКА ПРАВДА, або що означає: «ТАК СЛОЖИЛОСЬ ІСТОРИЧЕСКИ»...

Поборники нового союзу вперто говорять про єдність слов'янських народів – українців, росіян, білорусів, адже всі ми походимо з одного кореня, отже «приреченні» жити в одній державі. Мовляв, багато віків жили в царській імперії, яку Ленін називав «тюромою народів», потім в імперії новітній – «Радянському Союзі», то й далі так має бути.

І всі аргументи зводяться до «ми едині», «так сложилося історично». Мовби це з волі Божої.

За їхніми великоодержавними перевонаннями, Україна й Білорусія мають жити під крилом Росії. Нині те «крило» воскресло на гербі Росії – орлі, що пожадливо дивиться в обидва боки двома своїми головами, як і за царя-батьушки, коли проводилася колонізаторська політика. Як тут не згадати Тараса Шевченка, який писав: «Той неситим оком на край світа зазирає, чи нема країни, щоб загарбтать і з собою взяти у домовину». Хижаки далеко бачать.

Протягом багатьох віків наш північний сусід, який чомусь себе назвав «старшим братом», завжди діяв за принципом хижака. Вилупившись з яйця, що іменувалося «Київська Русь», удільні князівства, в тому числі й Московське, підпорядковувались Києву. Але Ярославові сини порушили мудрі батькові заповіти жити в єднос-

ті. Проживаючи на задвірках неосяжної території, невдячні нащадки не тільки не захотіли підкорятися Києву, а згодом пішли на нього війною, аби загарбтати первопрестольну столицю. Про це довідуємося не лише з праць українського історика Михайла Грушевського, а й з трудів російських, можна сказати, «придворних», істориків Ключевського і Соловйова. Саме вони писали про Київ – «матері городов русских», посилаючись на Несторів літопис.

І справді, хіба не князь Володимир заклав на півночі місто, назване його іменем. Хіба не Ярослав Мудрий заснував Ярославль. Понад те, Юрій Долгорукий, заснувавши серед лісів Москву, нудився в місті за частоколом і марив про Київ, про те, щоб стати великим князем Київським, сісти на престолі «матері міст руських». Зрештою він таки захопив Київ, хоч владарював у нім недовго, спочив у Бозі, і похований у церкві на київських горах.

А його синок, що також відомо з багатостражданальної історії, суздальський князь Андрій Боголюбський, мало того що вкрав з Вишгорода ікону, що пізніше стала називатися «Володимирської Божої Матері», мало того, що пішов з Києва без дозволу батькового, так пізніше підступно напав на Київ, пограбував й спалив його.

Це називається: «так сложилося історично».

Пригадаймо ж передачу, що недавно йшла по «Останкіно». В ній надто балакучий коментатор Алексєєв заявив, що українці «невежди», запевняють, що Ярослав Мудрий то їхній князь, а «он же из Новгорода прибыл в Киев». Про це, мовляв, знає кожний школяр, варто лише подивитися в підручник. Що ти візьмеш з того московського невігласа, він, певно, історію вчив навіть не за Ключевським, а за псевдоісторичними партійними підручниками, що перебріхують усе. А інакше б знов, що Ярослав – син великого князя київського Володимира й онук великого князя київського

Святослава, а Новгород одержав в узді від батька.

Але підемо далі. Легендарний князь Олександр Невський, який переміг німецьких псів-рицарів на Чудському озері, – прямий нащадок Святослава, Володимира, Ярослава. За ратні подвиги Олександра визнано святым.

До речі, всі московські князі, удільні, потім велики, а ще потім – і царі, по прямій лінії походять від київських. І вінчалися вони на царство шапкою великого князя Кіївського Володимира Мономаха. Всі – від Івана Калити до Федора Іоановича.

Відомо, що Московське князівство було захищене з півдня великим Кіївським князівством, а також новоутвореними Рязанським, Тверським, Владимиros'ким, з заходу – Новгородським. То могло за ними розвиватись і зміцнюватись. Московські князі, зокрема Іван Калита, їздили до Золотої Орди і випрошували ханські ярлики-пайцзи, аби з татаро-монгольського благословення збирати дань з своїх же братів.

Зрештою, розжирівши на цих грабунках, московські князі підкорили собі спочатку найближчих сусідів – почали з Серпухова, – а потім і дальних, діставшись Новгорода. Великий Новгород не схотів підкоритися загребущій Москви. Народне віче, що виникло тут багато років тому, за прикладом Києва, рішуче протестувало. Тоді розгніваний Іван Грозний рушив війною на Новгород, залив його кров'ю. Тисячі новгородців знайшли свою смерть біля рідних осель, ще тисячі були вислані з рідної землі на північ, у болота. За непокору покарали навіть дзвін новгородський, що скликав людей на віча, з нього вирвали бунтівний язик-било. Це був найперший крок московських правителів щодо геноциду й депортації населення. Хоча тоді й слів таких не знали, зате знали діло.

Ось так воно складалося «исторично».

Як глибоко поглянути в ту криваву історію, що її творили московські князі, то це була суцільна насильницька дія супроти братів своїх єдинокровних.

Не маючи свого історичного коріння (яке воно серед лісів і болот?), так звані «старші брати» – дивно, як це молодший став раптом старшим-присвоїли собі всю історію Київської Русі, починаючи від Аскольда й Діра, Рюрика й Олега, Ігоря й Ольги – її навіть псковитянкою зробили, хоча була вона дніпрянкою.

Кожен, хто бував у Кремлі, в Грановитій палаті бачив на стінах зображення наших князів, які з чиєсів волі, примхи чи омані мали збагатити хиляве генеалогічне древо московитів.

А щоб все це звучало більш переконливо, то свою державу, відому здавна як Московія, назвали Руссю, Росією. Як говорили правду, то вони вкрали й нашу назву, з царського плеча залишивши нам ім'я Малоросія, а князівству Погоцькому залишивши назву «Белая Русь».

Так, значить, «сложилось исторически».

Причому, коли крали, то навіть не подумали про те, що у Московії навіть топонімів давніх з коренем «рос» немає, у нас же їх скільки завгодно: Рось, Росава, Роставиця, Роська, Руслава...

У кривавих війнах Україна відстоювала свою незалежність. Але сили були нерівні, при битті дорозі лежали наші землі, і кожен нападник намагався хоч щось собі урвати. І зрештою Москві пощастило.

Богдан Хмельницький уклав з царем Олексієм договір. Обидві сторони клялися у вірності. Але не минуло й кількох років, як Москва порушила Переяславські статті, виставила по всіх містах залоги москалів, грабувала наш народ, хапала навіть гетьманів, запроторюючи їх до Сибіру. Хіба не так сталося з гетьманами Дем'яном Многогрішним, Іваном Самойловичем, яких скопили наче конокрадів? Саме ці два гетьмані започаткували страдницьку дорогу в «Сибір неісходиму». Кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського довгі роки тримали в ямі на Соловках і лише перед смертю випустили з неї сторічним дідом. Гетьмана Павла Полуботка за наказом

«скаженого Петра» замордували в Петропавлівській фортеці.

Чи ж міг такий кровожер як Петро I змилуватися над чужим гетьманом, коли він сестру свою Софію кинув в келю за гратеги, закатував першу дружину Євдокію Лопухіну, убив свого сина Олексія. Краще передати престол німецькій шльондрі Катерині, аніж синові. Де вже тут шкодувати за українськими гетьманами?

У книзі В. Василевського про дім Романових розповідається про цього царя: тирана, сатрапа, до того ж і болтузя і сифілітика, того самого, якого російська преса гордо називає «великим».

Деякі дослідники вважають, що Петро зовсім не Олексійовичем був, що нагуляла його Наришкіна, яка їздила в Золоту Орду, і це схоже на правду. Гляньте лише на обличчя його, згадайте норов, злість, хижість.

Після перемоги під Полтавою Петро I став наводити «порядок» на Україні. Тут уже не до Переяславських угод. Ліквідовано гетьманство, знищено Батурин, піддано анафемі Івана Мазепу. Воїстину писав Тарас: «це той перший, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала її сиротину».

«Вторая» – то ще одна Катерина, ще одна німкеня, яка не лише зруйнувала Запоріжжя, а й запровадила кріпацтво на нашій споконвіку вільній землі. Вінценосна хвойда, якою пишуються росіяни – «Екатерина Великая».

Отак воно «сложилось исторически». За Катерини провадилася жорстока колоніальна політика царських верховодів і їх генералів, яких нині видають за національних героїв. Згадаймо хоча б Потьомкіна, який за «мускую силу» став найбагатшою й найтитулованішою людиною. А ще ж були Зубов і Понятовський і... Скажений темперамент у постелі виявила ця повія, або як її нині іменують: «гордость и слава России».

Чи не соромно вам, брати московські, за таку історію, сповнену насильства і підлабузництва, розбою і крові?

Хоча ви й своїх не шкодували. Згадаймо Радіщева, згадаймо декабрист-

тів і їхню гірку долю. Згадаймо Чернишевського і Достоєвського, які стали каторжанами з волі й ласки царської.

І про все це деякі історики, політики, навіть президенти безневинно говорять: «так сложилось исторически». Нічого собі історія!

Не милували царські сатрали й українських бунтарів. Запротили Шевченка в солдати із забороною писати й малювати. Павла Грабовського загнали до Сибіру. Дійшло до того, що в тюрях вагітні жінки сиділи, в тюрях і народжували, як це сталося з президентом Академії наук України Олександром Богомольцем, котрий народився в Лук'янівській в'язниці.

Ось так складалася історія Росії: зайвоївницькі війни, загарбання Казані, Сибіру, Кавказу, Середньої Азії. Знаменно, що про це відверто, хоча й не без гордості писали навіть буржуазні історики: на географічних картах були показані «приобретения» Петра, Катерини, Павла... Все це, як і придушення національно-визвольних повстань, подавалося як героїзм. Зате національних бунтарів таких, як Шаміль, Кармалюк, Костюшко, називали злочинцями й бандитами, знищували, кидали до тюрем. Ось про що нині деякі росіяни говорять «так сложилось исторически».

Склалося? Чи було завойоване мечем, підступом і кров'ю?

Але переїдемо від минулого у наше століття. Прошлемося на такого патріота-великороса як Ленін, котрий, як вже йшлося, називав Росію «тюрмою народів», а російське самодержавство світовим жандармом. Ленін закликав повалити владу царату, що пригнічувала, душила, знищувала інші народи.

Здавалося, з перемогою революції настане справжнє братерство. Так принаймі просторікували більшовицькі вожді. Але не встигли вони захопити владу, як Ленін в ультимативній формі наказав Україні бути слухняною наймичкою у великоросійської барині. Коли ж українці зажадали волі, на них кинули російські війська. А щоб привернути на свій бік українців, призначили головнокомандуючим прaporщиця Юрія Коцюбинського, хоча по суті

на чолі того війська стояв царський полковник Муравйов, який ще в Лютневі дні закликав стерти більшовиків на порох. Війська більшовиків рухалися на Київ, знищуючи непокірних українців, або як їх називав Муравйов «мазепинців».

Коли ж Київ було взято, Кобзюбинського усунули від командування. Мавр зробив свою справу – мавр може йти.

Українських комуністів, які звалися боротьбистами, що обстоювали Радянську владу, але без зверхності Москви, просто обдурили, прийняли до більшовицької партії, а потім поодинці знищили.

Що, і це «сложилось исторически»?

На чолі ЦК КП(б)У стояли секретарі Юрій П'ятаков, Софія Гопнер, Емануїл Kvірінг, В'ячеслав Молотов, Лазар Каганович. Вам нічого не говорить цей ряд прізвищ, що також, певно, «сложился исторически», стихійно, без участі Москви?

Отак і втягли Україну до єдиної неділимої під іншою вивіскою – Радянський Союз. І про добровільне входження туди нашої землі на з'їзді в Москві заявив Фрунзе(?). Іншим побоялися довірити. А потім його зарізали на операційному столі.

Інших чекала така ж, чи майже така доля. Згадайте, відомих комуністів, що очолювали український ЦК, забирали до Москви, де вони й знаходили кінець якщо не життя, то кар'єри. Ось прізвища: Гринько, Чубар, Косюр, Постишев, Кириченко... Навіщо їх забирали, а потім знищували? Може, щоб зайвого не розповідали?

І це також «сложилось исторически»?

Кремлівські заправили всіх часів творили чорну справу, пригнічували наш народ, вирубували нашу націю, обкрадали наші духовні сили.

Свого часу силоміць забрали з України видатних церковних діячів: Дмитрія, Туптала, Феофана Прокоповича, Арсенія Мацієвича, інших єпископів. Їх засилали ієрархами в Тобольськ та Іркутськ, аби вони несли слово Боже там, а не серед українців. Потім їх зробили святыми Руської (!) Православної Церкви. Так само відір-

вавши від України, вчинили і з композиторами Веделем, Бортнянським, Березовським, художником Левицьким, зрештою з Миколою Гоголем.

Святу правду говорив «Панас Мирний»: трагедія українського народу полягає в тому, що Україна знаходиться поблизу великого, багатого й пожадливого сусіда, до якого змушені були йти служити кращі духовні сили нації.

А хіба в наш час не приписують собі російські енциклопедисти таких українських вчених, як Вернадський, Кондратюк, Корольов, або прославленого артиста Козловського, навіть не посилаючись на те, що всі вони за походженням – українці.

Як це назвати – хіба що духовним обкраданням сусіда.

Але дивно. Між собою комуністи, демократи, ліберали й республіканці Росії чубляться, аж до танкових гармат доходить, але як лише справи дійде до України, до її незалежності, всі вони стають на махрово монархічні позиції і виступають проти. Та ще й виправдовуються: «Едина семья, так сложилось исторически».

Великий російський письменник Лев Толстой говорив: «Эпиграфом к истории я бы написал: «Ничего не утаю. Мало того, чтобы прямо не лгать, надо стараться не лгать, отрицательно умалчивая».

Золоті слова. Хто-хто, а Лев Миколайович знов звички й норов російських істориків. Брехні в історії Росії чимало, «отрицательного умалчання» також, насамперед стосовно України.

Але історію не можна ні переписати, ні прикрасити, ні тим більше перебрехати. Хай уже буде гірка правда, аніж солодка брехня. Знаєте, хто мовив ці слова? Ленін. Нам лишається їх тільки повторити.

Хоча ні російських політиків всіх мастей, ні наших комуністів і соціалістів гірка правда не цікавить. Їх більше влаштовує солодка брехня й лицемірство. Коли ж правда візьме гору?

Іван ЦЮПА.

(Передрук з газети
«Хрещатик», № 1 68/1994)

Дванадцять листів Д. Чижевського до Є. Маланюка

Дмитро Чижевський (1864-1977) і Євген Маланюк (1897-1968) належать до еліти української інтелектуальної діяспори. Перший з них – славіст широкого профілю (українська, російська, чеська, словацька та ін. слов'янські літератури, історія української й слов'янської філософії, релігій й духовості взагалі, історія культури і т.п.). Чижевський систематично досліджував творчість Сковороди, Гоголя й Достоєвського, перший по-науковому оцінив спадщину Штура, не забуваючи при цьому й інших штурівців, акцентував значення бароккової слов'янської літератури, збагатив коменіологію знайденим низки важливих рукописів Коменського і т.п. Грунтовні праці Чижевського здобули міжнародне визнання, а самого вченого вшановано обранням за дійсного члена кількох престижних наукових установ. Бібліографія його праць охоплює понад 900 позицій, в 1955 і 1966 рр. видано на його пошану два ювілейні збірники. Грунтовну працю про Чижевського й Словаччину написав Мих. Роман (Дукля, 5/1994).

Рівноцінним до Чижевського в історії української культури можна вважати талановитого поета, близького критика, есеїста й публіциста Євгена Маланюка. Непідкупним словом поета й критика він будив заглушену національну свідомість своїх земляків, відважно громив зовнішніх, але й внутрішніх ворогів українського народу, продовжував і утверджував державно-творчу діяльність таких велетнів української культури, як Шевченко, Куліш, Франко, Леся Українка й Хвильовий. Своїми особистими зв'язками з багатьма слов'янськими письменниками й діячами посилював українсько-слов'янські культурні й громадські зв'язки. За нормальних обставин, в умовах української державності Чижевський і Маланюк могли б одержати Нобелеву премію, бо ж вагою свого вкладу в рідну, загальнослов'янську, а тим і світову культуру, вони нічим не поступилися від багатьох визнаних нобелівців. Але – ad feliciora tempora!

Взаємна пошана й дружба між Чижевським і Маланюком не є ще вповні досліджена. Чимало доброго їх зближувало: тут і багата культурними традиціями сонячна Єлисаветградщина (тепер Кіровоградщина), де вони народилися, і спільна гімназія, яку вони, правда, в різні часи закінчили, і студії в дореволюційному Петербурзі, і велика начитаність і ерудиція їх обох. Листи Чижевського до Маланюка також свідчать про ширину їх наукових і культурних зацікавлень, і з них дихає їхне щире приятельство, започатковане особистим знайомством ще, здається, в Україні, а, можливо, вже трохи пізніше у слов'янській Празі, де вони в 20-х роках напевно зустрічалися. Ці листи всеціло присвячені висвітленню поодиноких питань української історії й культури, хоч в них є теж згадки про античних філософів, істориків і поетів, про варягів, Візантію і т.п. Цікаво, що про побутові справи в них майже нічого не згадується, хоч про певні недуги еміграційного життя в них дещо є, що, очевидно, також має вартість. Часово вони охоплюють 50-60-ті роки ХХ ст., в яких Маланюк проживав уже в США, а Чижевський з 1956 р. викладав уже в Гайдельберзі. Більшість цих листів була написана на друксортах Гарвардського університету, в якому тоді Чижевський очолював славістику. Оригінали публікованих тут листів знаходяться в архіві УВАН у Нью-Йорку. За ласкавий дозвіл їх публікувати складаємо

подяку Президентові УВАН у США Вш. п. Марку Антоновичу. Листи Маланюка до Чижевського будуть публікуватися пізніше. Мовні особливості листів Чижевського в цілому респектуємо.

М. Неврлий

Братислава, 30.I.1995 р.

1.

Слов'янські мови й літератури
Гарвард – Д. Чижевський

15. жовтня 1954 р.

Дорогий Пане Євгене!

прошу вибачити, що не відповів на Вашого листа від 21.IX. Я дістав його тільки що повернувшись з Нью-Гемпширу, де був у літаку. Там переніс два гуррікани (як писав Куліш), речі, рукописи, листи переплутались. Пам'ятав, що лист був від Вас, але гадав, що Ви зрозумієте з оголошення в газетах, що 9. жовтня маю виклад в Академії, що я буду в Нью-Йорку. Тепер збираюсь поїхати туди десь коло 28-9 жовтня. Але ще не певний. Дзвоніть до Академії в ці дні. А може найпростіше написати мені, в чому Ваша іст.-літературна справа. Хоч, розуміється, особиста розмова легше та приємніше.

Щире привітання!

Ваш Дм. Чижевський

2.

Слов'янські мови й літератури
Гарвард – Дм. Чижевський

9. листопаду 1954 р.

Дорогий Пане Євгене!

радий, що мої пообідні замітки Вам придалися. Пригадую ще одне місце: про козацтво. В сфері духовної культури дуже мало можна віднести на рахунок козацтва. Духовно провідні верстви були: козацька шляхта (напр. літописці: вони – Самовидець, мабуть Ракушка-Романовський, підскарбій, пізніше протоєрей, Грабянка, Величко – військові писарі, що займали й вищі посади – суддів тощо; ми забуваємо, що з цієї шляхти походили і видатніші духовні), потім міщанство, – в меншій мірі, бо походження Прокоповича з київської міщанської родини відмічають, як щось незвичайне. Суто попівських родин на Україні до 19.в. було дуже мало, це з'явище російське. Надіюсь бачити Вас на засіданні філос. секції. Правда, його час залежить не від мене. Отже, боюсь – буде вибраний для Вас незручний. Але надіюсь, не забуватимете нас далі. Я на Вас зовсім не гніваюсь і навіть не можу собі уявити, який саме мент нашої першої зустрічі (в Нью-Йорку) зробив на мене таке враження. Може я був неуважний, але це з'ясовується, може, лише тим, що я в Нью-Йорку увечорі іноді перевтомлений, а до того ввесь час зустріваю людей, яких не бачив іноді десятки років, отже почуття до зустрічів в мене заслабло... В кожнім разі ніяких підстав гніватись на Вас або взагалі змінити мое приязнє до Вас відношення в мене не було і немає. Пліток ніяких не чув, бо живу на щастя так далеко від укр. «центрів», що ніякі плітки до мене не доходять, та я й не маю звички їх слухати. Жалкую лише, що нам не довелось зустрінутись в атмосфері для розмов більш сприятли-

вій; хоч до речі уся американська «атмосфера» (чи ліпше «безатмосферність») для розмов несприятлива. Тут настірі в мене пригнічений. Бо єдиний центр, що міг би стати центром більш-менш пристойної «наукової» славістики, помалу попадає до рук людей, що нічого утворити нездібні. Та й ні з ким щось утворювати, коли мова йде про студентів. З щирим привітанням та найліпшими побажаннями!

Ваш Дм. Чижевський

3.

Слов'янські мови й літератури
Гарвард – Дм. Чижевський

24/II. 1954 р.

Дорогий Пане Євгене!

Ол/ександр?/Шпигоцький (невже Опанас?) – один з перших укр. романтических поетів. Дати життя мені невідомі, друкувався між 1830-35 рр. Видрукував уривки з перекладу «Полтави» Пушкіна, одну баладу та переклади Кримських сонетів Міцкевича. На моє враження – поет дуже гарний, в кожнім разі один з перших відмовився від творчості стилю («котляревщини»). Про нього писав (без дат) А. Шамрай в книзі про Харк. романтиків, де – оскільки пам'ятаю – передрукував і його вірші. Тут маю лише уривок з перекладу першого сонету Міцкевича:

Наплив я на розлив сухого океану,
ниряє в зіллі віз, і мов між хвиль човнок,
пливе між повних лук по келиху квіток;
минаю острови зелені в бур'яну.

Смеркає вже; нігде ні шляху, ні кургану;
шукаю шляхових на небі я зірок.
Гень, блисъ! Чи хмарा то? То зіроньки світок?
Hi! То синіє Дністр – то світло Аккермана.

Навіть в цих рядках бачимо, що він ще має типові для школи Котляревського короткі форми діеслова («блисъ») та димінтиви («зірок», «світок»). Але є й русизми. В кожнім разі, один з перших поставився до мови серйозно: мова – для освіченого читача. Шпигоцький (за непевними відомостями) студіював разом з Боровиковським (Левком) в Харкові. Його мова – типова для гуртка Срезневського та взагалі харківської романтики. 2-го грудня, здається, таки відбудеться засідання філос. секції. Маю надію з Вами тоді побачитись. З щирим привітанням!

Ваш Дм. Чижевський

4.

Слов'янські мови й літератури
Гарвард – Дм. Чижевський

Без дати.

Як бачите, більшість приміток – лише доповнення, іноді навіть підсилюють Ваші тези. Деяло – спірне, себто я подаю свою думку, не загально приняту. Помилок фактично лише 2 важливих (договор Олега та походження Гоголя). Інше – навіть і факти (авторство «Синопсису») – дрібниці. Отже вітаю Вашу книгу цілком щиро. Принаїдно напишу на

інші теми. Мабуть, буду в Нью-Йорку коло 19-го грудня. Щире привітання!

Ваш Дм. Чижевський

5.

Слов'янські мови й літератури

Гарвард – Дм. Чижевський

14. грудня 1954 р.

Дорогий пане Євгене!

Щодо Гоголя, то ситуація така: «Гоголь» власне не є Гоголь, а Яновський. Лише дід Гоголя, одружившись з доночкою аристократа Лизогуба, приєднав до свого імені ім'я «Гоголь» та, обираючи про рос. шляхетство, подав фальшиву генеалогію. Дати про Остапа Гоголя там були неправдиві (помилкові), до того він здав його Опанасом. Чи вірив в цю генеалогію Гоголь, не знаємо, але він її ніде не згадує. Усі представники родини Миколи Гоголя (знаємо ще й його прадіда) звались лише Яновськими! Про це є моя (недрукована) стаття. Якщо у Вас є потреба в датах для статті, – будь ласка, запитайте. Що до Шпигоцького, то встановити його ім'я тут не можу. Може десь роздобудете книгу Агапія Шамрая про харківську школу романтиків? Там мусить бути ім'я. Я залишу в своїй іст. літературі лише «О. Шпигоцький», зробіть так і Ви. Усього кращого! Маю силу кореспонденції та іншої писанини... По Різдві полегшає.

Ваш Дм. Чижевський

6.

Дорогий Пане Євгене!

розвібраючи стару пошту, кинув зір у Вашого листа та помітив, що на одне питання Вам не відповів. Про того еретика, що зливав християнство з античністю. Можливо, що маєте на увазі Маркіона, який хотів усунути взагалі Старий Завіт з христ. літератури. Але це не є таке позитивне сполучення християнства з античністю, як це було в Оригена (що теж вважається, через непорозуміння, еретиком) та в Клименті Олександрійського, якого головний твір «Стромата» (Килими) і є така спроба довести, що античні філософи мали безліч християнських думок філософічних та моральних. Великий успіх мали пізніше (вже 5-6 вік) так звані «Ареопагітики» (приписувані Діонисію Ареопагіту, учню ап. Павла, але в дійсності написані в 5-6 в. та почасти списані з творів неоплатоніка Прокла 5-го віку). Гадаю, що Ориген та Климент для Вашої мети (якої я, щоправда, не знаю точно) більш підходять, аніж Маркіон. Саме в них є спроба подібна до спроби Філона Олександрійського (це є та сама Олександрійська традиція).

З щирим привітанням – Ваш

Дм. Чижевський

7.

Дорогий пане Євгене!

31.12.54

здаетесь, вітав Вас з Новим роком та Р.Х. Якщо ні, дозвольте це виконати зараз. Так! Про платонізм отців церкви писалось вже в середньовічча, іноді, щоб їх звісити, іноді, щоб зкомпрометувати. Філон Олександрийський сам себе рекомендував, як прихильник античності. А про Маркіона праця, використана Зелінським, писана Гарнаком, писана з перевільненням значення Маркіона. Ця праця Зелінського, розуміється, гарна навіть блискуча компіляція. Ориген глибше, але Климент Олександрийський безпосередніше і цікавіше тим, що просто сам згадує усіх античних мисленників. І пізніше був такий прихильник платонізму, як Максим Ісповідник, від якого і староукр. «Бджола» (перекладена до першої половини 13.в.), і що пізніше прийшов на Україну «Псевдо-Діонісій Ареопагіт» (переклад сербський 13.в.), з коментарами Максима. В Київській редакції «Києво-Печерського патерика» 14-15.в. (на межі цих століть) додано сторінку про духовне життя на Афоні, теж в дусі платонізму (через так зв. гезихастів). Мене цікавить Ваш колега – автор твору про «красу». Може варто б на нього (твір, а не колегу) подивитися? Якщо це в якійсь мірі варто уважи, міг би виступити і в філософічній секції. Отже – щасливого Нового року та добрих свят!

Ваш Дм. Чижевський

Дописано пером: Про Максима Ісповідника є праця (рос. мовою) Оксіюка, Київ 1915 рік. На Україні виринув (з 16 в.) ще й бл. Августин, теж платонік. Сковорода на усіх них натякає.

8.

Дорогий пане Євгене!

Вашу книжку прочитав. З задоволенням. Вам вдалося подати яскраві образи, що в цілому вразливі (слабше барок, чомусь мало про суто-мистецькі якості). Дезчим не погоджуєсь, але про все навіть не варто писати. Є лише кілька дрібних помилок фактичних – і вони неважливі. Але одмічу їх для 2-го видання.

Стор. замітка - - - -

- 10 питання про безперервність існування того самого населення є дуже спірне. Але Ви використали навіть фантастичного Щербаківського обережно, так що закидів Вам робити не буду.
- 13 Чи був Геродот у «Скіфії» – це питання. Я вважаю, що лише де-що чув, правда від добрих свідків.
- 23 Лукулл лише тепер славний «мистецтвом їжі» – він був блискучим воєводою та совісним управителем східних провінцій. Його незадачі проти Мітридата цілком неважливі для його військової кар'єри. Він кинув свій шлях лише через совісність... (про нього добре у Плутарха). Вишню він вивіз з Малої Азії. На Україні вишня – з Візантії! Палеоботаніка наука екзактна.
- 26нн. Імена варягів в договорі Ігоря, не Олега. Як звали по скандинавськи «Вовчого Хвоста» – невідомо. Договори Ігоря збе-

- режені добре. Договори Олега – лише скорочений переказ, один з них можливо фальсифікат (не навмисний, а з непорозуміння).
- 34 **Ні одного «латинофіла» на київському митрополичному столі не знаємо.** Є лише противники Візантії та прибічники укр. церкви, себто якісь «автокефалісти».
- 38 чому «кънязъ» – і «князъ» ? Перше, мабуть, къналь – себто къненль. Володимир Мономах не останній «єдинодержавець» Руси. Його старший син св. Мстислав (христ. ім'я Тимофій, варязьке – Гаральд!) мав за своє коротке правління 1125 – 1132) чи не ще більші успіхи в справі об'єднання Східної Європи та чи не ще більший вплив... Цієї думки, оскільки пам'ятаю, і Грушевський.
- 41 «козацьке бароко» – назва невдала.
- 47 Сагайдачний вмер 1621 р. (того ж року вийшов пропам'ятний твір йому, редактований Саковичем, який навряд чи автор усіх віршів).
- 57 «Синопсис» не твір Гізеля, це зараз доведене. Автор невідомий
- 59 Шляхта чеська не була винищена на Білій горі. Навпаки! Чехи ще протягом 17.в. грають в австрійській політиці величезну роль. Лише вони за Габсбургів та за католиків. Національний підудпад – справа 18.в. і просвіченості.
- 65 Ще Ол. Колесса в 3 томі ЗНТШ (Записок) виступає за вживання назви «малоруський» та проти «україно-русський»!
- 68 Гоголь не був нащадком Остапа. Ця генеалогія фантастична! Його предки відомі лише до прадіда – священика. Правда, на Україні не було «касти» духовенства, батько св. Дмитра – сотник (польської служби), «Самовідець» – Ракушка-Романовський скінчив життя не як військовий, а як чернець і т.д. Але світських предків Гоголя не знаємо.
- 73 Що поезія Шевченка «тхне дъогтем» Гоголь казав Бодянському. Гоголь навмисне не виправляв своїх «помилок» проти рос. мови.
- 75 Перша редакція «Женитъ» відбувалась на укр. хуторі. Наречених привозили з ярмарку!

9.

Дорогий Друже!

27. квітня 1955 р.

в цьому місяці я не був і не буду в Нью-Йорку. Буду, мабуть, 14-22 травня.

Рукопис Вам не вислав і нічого не написав, бо весь час мав негайні справи (писання статей про Міцкевича в укр. та словацькій літературі). Напишу цими днями.

Франком заняться досить важко: тут є лише випадкові твори, завше їздити за книжками до Н. Йорку не можу. Та взагалі на укр. теми не писатиму більше, зогляду на брехливі та неприхильні рецензії п. Борщака в франц. «Revue des Études Slaves», – єдиному часописі, що уміщує згадки про книжки та статті з укр. тематикою, де Борщак завше цитує 2-3 речення, та визнає мою працю за погану (напр. з порівн. історії слов. літератур: «дивуєшся, читаючи розділ про романтику» – чого він

«дивується», не каже, а потім закидає мені, що я Київ. Академію зву «Академією», коли вона звалась «колегією» до 18.в. і т.п.). В мене є багато інших тем.

Що до Сафо, то подібні рядки їй приписувано, але вони їй, здається, не належать, а це просто народня пісня. Рядки ці, однаке, інші, ніж Ви пригадуєте (на Лесбосі ніхто не мерзне):

Вже зайшов місяць,
і Плеяди. Північ,
сторожа проходить, (мимо)
а я сплю сама.

Розмір – сапфічна строфа: 11, 11, 11, 5 рядків. В перших трьох рядках після 5 складу – цезура. В укр. віршу, здається, треба вживати ямбів. Тим часом – усього кращого! Напишу цими днями.

Дм. Чижевський

10.

Prof. Dr. D. Tschijewskij
Heidelberg
Unterer Fouler Pelz 2
Tel. 241 17

19.XI.63

(дев'ятка невиразна)

Дорогий Друже!

на жаль Ваш лист прийшов свого часу в той момент, як я від'їздив до Відня, тому тоді на нього не відповів, а повернувшись – 2 тижні тому – спочатку хворів, а потім мусів наганяти усі справи, що мав їх полагодити за останні 2 тижні.

Дякую за чебрець! Взагалі в Америці іноді зустрівав європейські рослини.

Я старости поки що не почуюваю. Хворів звичайним грипом. Маю друкувати силу річей своїх таї чужих (як видавець різних серій). Різні засідання, часто нецікаві (навіть Гайдельберзької Академії, якої я є членом. З українцями в Німеччині з'язки стратив, бо мусів вийти із університету, після того, як головою якось кураторії вони зробили... Єндика! Навіть книжок (укр.) ніхто не надсилає, крім графоманів.

До Праги можна їздити, що я, мабуть, зроблю літом наступного року. Бачив декого з чеських колег літом у Зальцбурзі, навіть виступав з ними разом. Ніякого сліду радянського не помітно!

Ви радите мені читати щось українське. Але де дістати? Ми маємо в Інституті великі гроші, але україніки, крім радянської, купувати не можемо (розуміється, також більші американські видання). Збираємо архів: може подаруете якийсь вірш (розуміється, видрукований) або взагалі якісь «отбросы»: через 100 років і це матиме цінність. Але, як не «отбросы», то ще ліпше.

Про Бердяєва ви почасті маєте рацію. Але є ліпші речі, ніж «Русская идея» (яку я не дочитав). А «модернізм», який ми починаємо почасті цінити, отруїв і декого на Україні.

Друкую зараз іст. рос. літератури I том (19 вік). Маю готову до друку маленьку історію укр. літератури, яку на жаль написав по укр.; для переведу на німецьку мову немає перекладчика! Такі справи! Власне є ли-

ше пані Наконечна, але її не бажає видавець, бо вона звичайно робить скандали, загрожувала судом за те, що Айвазовського (татарина з Криму) не хотіли визнати українцем і т.п.

Пишіть приналежно; я все ж збираюсь до Америки на відвідини. Але цього року не приїхав з різних причин, зокрема тут були цікавіші конгреси, приїздила моя дочка тощо.

Але потрібні гроші на переїзд. Щиро вітаю!

Ваш Дм. Чижевський

Мав кілька цікавих дисертацій. Оден мій студент дістає академічну премію. Здається першу з славістики в Німеччині. – Вирахував, що до смерти маю написати ще 11 книжок. Чи встигну?

Д.Ч.

11.

Дорогий Друже!

6.XI.

був радий від Вас «щось» почути. Про себе не можу подати багато добрих відомостей: втомлююсь, маю теж забагато праці. Але можливості спочинути не бачу. Цитат, що Ви їх наводите не знаю. В кожнім разі це скоріше 18-тий вік – твори попередників Котляревського – поміщиків, що писали по українськи лише жарти. Стаття Пріцака цікава. Але гадаю, що ліпше наставлення Мих. Сергієвича до освічених кіл укр. ні до чого б не привело. Шкода лиш, що він закінчив свою діяльність в оточенні Любинського, Севрука і т.ін. молодих, але нездібних політиків!

Щиро вітаю! Ваш Дм. Чижевський

12.

15/IV. 67

Ви робите ту саму помилку, що її роблять усі американці, що гадають – в цілому світі живуть за їх годинником! Зокрема влаштовують свої поїздки в той час, як у нас ферії і зустрічі іноді неможливі. На щастя я не йду за кордон, але не сиджу і в Гайдельберзі, та час – і напрям моїх поїздок не завше певний. В кожнім разі я буду надзвичайно радий вас тут бачити. Але як Ви вже будете в Європі, телефонуйте до мене, маю два телефони: ліпше інститутський, там Вам можуть сказати, чи я в Гайдельберзі, а як ні, то де. Ферії маємо до 6-го мая. Телефон в помешканні: 24 117 (Гайдельберг), в Інституті (теж Гайдельберг) 54 453. Але можу бути в Кельні (про телефон там в Інституті можете довідатись в Мюнстері, або в Мюнхені (це важче, але можливо, що я тоді в готелі, якого телефони: – Але якщо Ваш плян дійсно квітень – червень, то я половину тижня в Кельні (від середи до п'ятниці) а потім тут. Від 5 – 10 червня у мене тут зустріч з чеськими колегами, 18 мая я один день у Франкфурті. Забув подати Вам телефони готеля: готель Люітпольд (не кав'ярня Л.): коло двірця: 59 44 61, або 62 або 63 – телефони тепер – безпосередній вибір міста по цілій Німеччині. П. Бурггардт давно не бачив – її політичні погляди мені мало симпатичні... Тай в Мюнстері не бував. Матиму в літі, не знаю коли (літній семестр у мене від 6. мая до 1. августва...). Маю багато праці, багато учнів, другую багато – не лише власних видань... Але про все можемо поговорити – надіюсь досить...

Щиро вітаю – Ваш Дм. Чижевський

Уроки розстріляного відродження

Під такою назвою 9-10 грудня 1994 р. в Будинку учителя у Києві проходила міжнародна наукова конференція, присвячена 60-річчю масових репресій проти української інтелігенції. Її організаторами були Спілка письменників України, ПЕН-клуб та товариство репресованих «Меморіал».

В роботі конференції взяло участь понад двісті науковців, що займаються дослідженням політичних репресій, письменників, колишніх політичних в'язнів та іх потомків тощо.

Головну доповідь «**Лице людини перед лицем терору**» зачитав літературознавець **Євген Сверстюк** – активний учасник руху опору та довгорічний в'язень радянських концентраційних таборів. Доповідач розкрив механізм незнаного у світі терору, зокрема по відношенню до інтелігенції та навів конкретні факти такого терору, який безперервно продовжувався під час цілого існування радянської влади в Україні, від початку 20-х до кінця 80-х років. Лише у 30-х роках загинуло або було ув'язнено понад 250 українських письменників, тобто весь цвіт української інтелігенції, який американський літературознавець українського походження Юрій Лавриненко назвав «розстріляним відродженням» (1959 р.). Нову інтерпретацію поняття «розстріляне відродження» подав у своїй доповіді **Сергій Квіт**.

Посол України в Празі письменник **Роман Лубківський** у своїй доповіді розповів про взаємини чеських дисидентів з українськими, зокрема в 60-х роках. В кінці він зачитав привітального листа голови ПЕН-клубу у Празі **Їржі Странського** учасникам конференції.

Дуже цікавою і глибоко змістовою була доповідь закарпатця **Юрія Бадзя**. З інших колишніх дисидентів на конференції виступили **Іван Дзюба, Вячеслав Чорновіл, Атена Пашко, Лесь Та-**

нюк, Микола Руденко, Галина Горда-севич тощо.

Дуже цінними були виступи родичів репресованих діячів культури – **Лариси Крушельницької** (дочки Антона Крушельницького, який у 20-х роках переселився із Львова у Харків, де його було розстріляно), **Маї Блакитної** (дочки Василя Елана-Блакитного – одної з перших жертв радянського терору – 1925), **Льолі Світличної** (дружини Івана Світличного, яка добровільно жила з чоловіком на засланні після його невдалої операції мозку), дітей Василя Стуса тощо. **Валерій Шевчук** ілюстрував комуністичний терор на прикладі жорстокої розправи над письменником Валеріаном Підмогильним, **Іван Білас** переконливо довів, що вбивство Ярослава Галана у 1949 р. було зорганізоване органами КДБ, як привід до розпочаття акції «Ребус», в рамках якої було знищено значну частину національної свідомої інтелігенції в Західній Україні (за зразком політичного вбивства Кірова). Лише на Львівщині в рамках акції «Ребус», розпочатої на другий день після вбивства Я. Галана, було арештовано 21 672 студентів.

Ідеологічні передумови виникнення терору проти інтелігенції розкрив у своїй доповіді **Микола Жулинський**. Він довів, що терор не був випадковим явищем, як його намагаються представити сучасні прихильники комуністичної ідеології та навіть деякі кола в західному світі, а невід'ємною частиною комуністичної ідеології, в якій все підпорядковане ідеї класової боротьби та перманентної революції. Нові документи про процес над членами Спілки визволення України навів у своїй доповіді **Вадим Скуратівський**. **Зінайда Тархан-Береза** із Канева розглянула втрати, які у 30-их роках зазнали від репресій над інтелігенцією шевченкознавство.

Із виступів закордонних учасників конференції найбільшу увагу присутніх викликала доповідь літературознавця і публіциста **Михайла Хейфеца** з Ізраїлю, який довгі роки у таборах ГУЛАГу спілкувався з українцями. Зокрема колоритними були його спогади про поета **Василя Стуса**, якого він, чужинець, ставить у список найбільших поетів світу. У своїй доповіді він довів, що терор був явищем безсмисливим, не виправданим ні з економічної, ні з соціальної, ні з політичної точки зору. Висновки М. Хейфеца підтверджив інший в'я-

зень ГУЛАГів **Марлен Коралов** з Москви та **Кнут Скуеміес** з Литви.

Флоріан Неуважний із Польщі говорив про те, як твори репресованих українських письменників потрапляли у Польшу. Доповідь **Франсуази Том** із Франції була, в основному, присвячена радянській цензурі.

Микола Мушинка із Пряшева свою доповідь присвятів двом жертвам комуністичного терору: географу **Степану Рудницькому** та політикові **Степану Ключураку**. Перший у 1926 р. вийшов із Праги в Харків, де йому надали звання професора й академіка, іменували диктором Інституту географії та картографії, у 1933 р. засудили на п'ять років, а по відбутті строку покарання – наприкінці 1937 р. розстріляли. Організатор Гуцульської республіки в Ясіні (1919) та міністр збройних сил Карпатської України (1939) **Степан Ключурак** перед приходом радянських військ у Прагу в травні 1945 р. свідомо відмовився від еміграції на Захід. Арештований органами радянського «Смершу», він дванадцять з половиною років провів у тaborах Воркути і лише наприкінці 1957 р. повернувся у Прагу, де до самої смерті у 1982 р. зазнавав репресій з боку чеських органів безпеки. У вступі до своєї доповіді М. Мушинка порушив справу могили дружини Сергія Єфремова **Онисії Дурської** на Ольшанському цвинтарі у Празі, долю музею української визвольної боротьби у Празі та його останнього директора **Семена Наріжного**. Розповів теж про своє найдновіше відкриття: знайдення в Сілезії могили української письменниці **Михайлини Рожкевич-Іванець** та з'ясування долі трьох її синів: художника Івана, правника Степана та лікаря Романа. Всі вони стали жертвами комуністичного терору.

В перший же день учасники конференції відвідали Биківнянський ліс на окраїні Києва, де в 1929-41 рр. було закопано в землю понад сто тисяч людей – жертв сталінського терору. Як пояснив управитель заповідника Микола Лисенко, досі було відкрито лише незначну частину цих масових могил. В них знайдено 6 329 черепів, здебільшого прострелених. Щоб замести сліди цього кривавого злочину, в 1988 р. на безіменних могилах було споруджено мармуровий пам'ятник з фальшивим написом: «Тут поховані жертви німецько-фашистських загарбників. Вічна їм пам'ять!» Зараз цей напис знято, залиши-

лася лише «Вічна пам'ять». Кому – невідомо. Виникає враження, що влада і по сей день боїться оприлюднити правду. Український «Меморіал» ім. Василя Стуса хоче на цьому місці спорудити новий пам'ятник жертвам комуністичного терору і цілий Биківнянський ліс перетворити в меморіальний парк, де проводились би поминальні мітінги, служились панахиди та куди би вів туристичний маршрут «Тернові шляхи України». Вже зараз на сотнях дерев Биківнянського лісу є саморобні таблички з іменами тут закатованих патріотів України.

В літературному вечорі, присвяченому розстріляному відродженню, що відбувся в залі конференції, виступили країнські поети й артисти України. Перлиною вечора була поема Є. Плужника «Галілей» у виконанні артиста Ів. Максимчука.

На закінчення конференції її учасники одноголосно прийняли «Звернення до громадськості України та світу», в якому між іншим, сказано:

«Українських інтелігентів розстрілювали серед білого дня і повідомляли про це в газетах переможними реляціями. 250 письменників страчено або засуджено тільки в 30-і роки. І сотні вчених, тисячі вчителів, кооператорів, священиків.

Це тривало, хоч і в менших масштабах, до кінця комуністичного режиму. Вже в час перебудови, за Горбачова, загинули в тюрмі Юрій Литвин, Василь Стус та ішні почесні члени Міжнародного ПЕН-клубу.

Комунизм показав себе силою аморальною, нездатною усвідомлювати свої злочини. Найсліпіші з комуністів в Україні не тільки не відмежовуються від злочинів минулого, але готові повторити їх. Ім мало того, що вони нині діють в Україні як легальна Комуністична партія. Вони хочуть відновити колишню Комуністичну партію як спадкоємницю ВКП(б) разом з її цілями і методами. Це все одно, що в сучасній Німеччині відновлювати націонал-соціалістичну партію Гітлера.

Ми закликаємо український народ не допустити реабілітації державних терористів.

Ми б хотіли, щоб світова громадськість знала про наші минулі трагедії і розуміла наші теперішні тривоги».

Побоювання учасників конференції не безпідставні.

Микола Мушинка

М. Мушинка

Волинська акція: задум, реалізація й наслідки

Волинська акція – одна із серії переселенських кампаній Чехословаччини після другої світової війни – позначила своєю печаттю й українців Пряшівщини. Своїм характером і масштабністю вона торкнулася майже кожного селища цього краю, позначила долю кількох тисяч родин і значною мірою вплинула на повоєнний розвиток усієї української національної меншини в Словаччині.

Однак ця подія досі не знайшла належної оцінки в історичній літературі. Чеська історіографія, присвячена волинській акції, в основному розглядає питання про рееміграцію волинських чехів, їх розселення і господарське влаштування у звільнених від німецьких виселенців місцевостях прикордонних областей Чехії, Моравії та Сілезії, а другу частину цієї справи – переселення українських родин із Чехословаччини у поселення вчоращих чеських колоністів залишає поза увагою.¹

Внаслідок застою в українській історичній науці, що його спричинила недоступність до архівних матеріалів, тема переселення українців з Пряшівщини у Волинську і Рівненську області України не привернула належної уваги дослідників. Перші скромні згадки про цю подію з'явились на сторінках «Українського історичного журналу» в 1990 році.² В 1993 р. В. Сергійчук опублікував на сторінках газети «Вісті з України»³ вагомі документи, які проливають світло на долю переселенців із Чехословаччини.⁴

Дослідження переселенської проблеми має не тільки наукове, але й важливe політичне значення. Воно є ключем до правильного розуміння історичних і сучасних політичних процесів: міжетнічних і міждержавних відносин.

Вивчення архівних документів у відповідних фондах центральних і обласних державних архівах Словаччини, Чехії і України дає можливість поглянути на цю подію з аспекту повоєнного переселення народів і більш повно відтворити обставини, серед яких доводилось переселенцям кувати свою долю на новій землі.

Хоч нами виявлено ряд нових досі маловідомих джерел з цього питання, проте вивчення даної теми не можна вважати завершеним. Автор усвідомлює, що тут ще необхідно здійснити тривалі й копіткі дослідження, які сприятимуть глибшому і всебічному вивченю проблеми. Однак сподіваємось, що і це дослідження стане скромним кроком на цьому шляху.

1 Slezák, Lubomír. Zemědělské osídlování pohraničí Moravy a Slezska v letech 1945-1947. // Československý časopis historický (-ČsČH), r. XXII, 1974, s. 7-27

Vaculík, Jaroslav: K některým otazkám reemigrace, osídlování a assimilácie volynských Čechů na Moravě a ve Slezsku v letech 1945-1952. // Sborník prací PgF UJEP v Brně, Brno, 1977, s. 7-26; його ж: Reemigrace a osídlování volynských Čechů v letech 1945-1948. Brno, UJEP, 1984, 223 s.

2 Бугай М.Ф. Депортaciї населення з України в 30–50-ті роки. //Український історичний журнал (далі – УІЖ), р. 1990, № 11, С.21

3 Сергійчук Володимир. Трагедія українців з Чехословаччини. //Вісті з України, 1993, № 22, С. 10

4 Дані за 1920 рік. //Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930, díl I, Praha 1934, s. 46-47

I. ПОВОЄННЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Від багатонаціональної до двонаціональної держави

Чехословацька Республіка, що утворилася у 1918 – 1919 роках на звалинах колишньої Австро-Угорщини, за національним складом населення була багатонаціональною державою. На її території, крім двох державотворчих народів – чехів (50,82%) і словаків (14,71 %), проживали численні національні меншини: німецька (23,36 %), мадярська (5,57 %), українська (3,45 %) й польська (0,57 %), які здебільшого заселяли пограничні території в безпосередньому сусідстві зі своїми матерніми державами чи етнічними спільнотами.⁵ Чехословацька влада зобов'язувалась міжнародними договорами (положеннями статей II-VIII Сен-Жерменського мирного договору від 10.IX.1919 р. та двосторонніми угодами між Австрією і Польщею) гарантувати в своєму законодавстві права національних меншин.

Таким чином, питання національних меншин у новоутвореній Чехословаччині міжвоєнного періоду стало міжнародною проблемою: воно розглядалось у Лізі націй і законодавчих зборах Чехословаччини. В період європейської політичної кризи (1938-1939) національне питання стало однією із гострих внутрішньо- і зовнішньо-політичних проблем, що в кінцевому результаті призвели до розпаду Чехословацької держави.

Задумуючись над причинами мюнхенської трагедії і її наслідків для держави, яку він представляв, президент Едвард Бенеш ще в еміграції дійшов висновку, що національні меншини є потенційним дестабілізуючим чинником чехословацької державності. Щоб позбутись багатонаціональності відновленої Чехословаччини в домюнхенських кордонах, необхідно, на його думку, виселити з прикордонних областей іонаціональне населення. Під час війни він став гарячим пропагандистом ідеї трансферу (насильного переселення та обміну населенням із сусідніми державами. В опублікованій статті в журналі «Nineteenth Century and After» за вересень 1941 р. Бенеш наголошував на тому, що «питання про національні меншини буде розглядатися більш систематично і радикально, ніж після останньої війни.» «Погоджуясь з принципом переселення населення», – підкреслював екс-президент і доводив, що «обмін, який здійснився між Грецією і Туреччиною після війни в 1922 році, був успішним. Він запобіг винищенню мільйонів людей. Переселення, якщо воно старанно продумане і підготовлене, можна здійснити по-дружньому і за людських умов під міжнародним контролем і за міжнародною допомогою».⁶

Після визнання чехословацького емігрантського уряду Великобританією, Сполученими Штатами Америки і Радянським Союзом та анулювання мюнхенської угоди, питання про визнання домюнхенських кордонів відновленої Чехословацької держави і вирішення в ній становища національних меншин стали ключовою проблемою чехословацької емігрантської влади – президента, уряду і представників усіх політичних партій. «Питання меншин мусить зникнути з майбутньої республіки, а меншини як такі не сміють іс-

5 Sacher, Vilém. Dukla bez legiend. Bratislava, Epochá, 1969, s. 170. Див. теж: Kersten, Krystyna. Przemiany struktury narodowosciewej Polski po II wojnie światowej. Geneza i wyniki. //Kwartalnik historyczny, 1969, 2, s. 343

6 Dokumenty z historie československé politiky 1939-1943, Praha, Academie, 1966, dok. 247, s. 295

нувати» – писав особистий секретар президента Смутний 21 вересня 1942 р. чехословацькому послові Кучері до Стокгольма.⁷ Групі експертів при міністерстві народної оборони було доручено розробити проект на реалізацію цього задуму, який передбачав такі варіанти виселення меншин: а) насильне, здійснене революційним шляхом, б) одностороннє після домовленості з великими державами, в) обмін населенням із сусідніми державами, г) відступлення певної частини території, на якій проживає національна меншина, плюс переселення такої ж кількості інонаціонального населення.⁸ Останній варіант дещо модифікований, як далі побачимо, пізніше був застосований до української меншини в Словаччині, хоч у той час із її виселенням ще не рахувалось.

Скориставшись новою історичною ситуацією: перемогою союзницьких армій на фронтах другої світової війни і антифашистською, по суті антінімецькою, настроєністю широких мас війною розореного населення країн антигітлерівського альянсу, Бенеш і його адміністрація крок за кро-ком добивалися згоди представників великої трійки на реалізацію свого задуму. Крім широкої пропагандистської кампанії, чехословацький емігрантський уряд 23 листопада 1944 р. звернувся до урядів Великобританії, Сполучених Штатів Америки і Радянського Союзу з меморандумом, у якому обширно доказував потребу вирішення питання національних меншин: німецької шляхом трансферу, а мадярської, яка заселяла прикордонні області з Угорщиною, – шляхом обміну населенням між обома державами.⁹

Перший уряд повоєнної Чехословаччини, яка оголосувала державою двох народів – чехів і словаків, позбавляв громадян німецької і мадярської національностей чехословацького громадянства, чим заклав основу для їх виселення.¹⁰ Природно, що принцип двонаціональної держави застосувався і в політиці Словачької Національної Ради (СНР) щодо національних меншин у Словаччині. Знайомлячи з перспективою повоєнного розвитку краю, Г.Гусак на пленарному засіданні СНР 26 травня 1945 р. особливо підкреслив: «Рахується з широко задуманим переселенням населення, особливо інонаціонального, а водночас з поверненням наших (словакських – І.В.) людей та переселенням їх з бідних районів Словаччини. Це переселення настільки масштабне, що в історії такого малого народу нема йому рівного».¹¹ Однак для реалізації такого плану була потрібна згода переможних великих держав, які в Потсдамі остаточно вирішували долю переможеної Німеччи-

7 Vojenský historický archiv Praha, Západ I/22/4

8 Slovenský národný archív (далі – SNA), Šrobárov fond, a.j. 82. Див. теж: Purgat J. Od Trianonu po Košice. Bratislava, Epochá, 1970.

9 Новий чехословацький уряд у пункті VIII Кошицької програми гарантував громадянські права тільки активним антифашистам німецької і мадярської національностей. Решта чехословацьких громадян німецької і мадярської національностей, крім тих, що притягалися до суду за античехословацьку діяльність в період чехословацької кризи і фашистської окупації і були змушені покинути територію Чехословаччини, позбавлялися чехословацького громадянства. Однак вони мали право повторної оптакції громадянства ЧСР. За відповідними чехословацькими установами залишалось право індивідуального рішення заяв окремих прохачів. -Návrh programu nové Československé vlády Národního frontu Čechů a Slováků.// Cesta ke Květnu, d.I, sv.1, Praha 1965, s. 380-390.

10 SNA, ÚP SNR, L-5, 25, k.8

11 Osídlení pohraničí v letech 1945-1953. Zprávy Státního úřadu statistického, Praha, 1953. Див. теж: Držka, P. Československá armáda v národní a demokratické revoluci 1945-1948. Praha, Naše vojsko, 1979, s. 69-82; Kloníček J. Osidlování severovýchodních Čech. // Krkonoše Podkrkonoší (3), Hradec Králove, 1967, s. 225 – 252.

ни. Тому чехословацький уряд на початку червня 1945 р. звернувся до дипломатичних представництв великих держав, акредитованих у Чехословаччині, з проσьбою включити в програму Потсдамської конференції й питання трансферу вищено названих меншин. Його вимоги зустрілись з порозумінням представників великих держав, які 7 липня 1945 р. погодились з планом виселення німців із Чехословаччини, Польщі й Угорщини. На цій основі здійснився трансфер німецького населення з Чехословаччини. З трансфером мадярів Великобританія і Сполучені Штати Америки не погодились. Мадярське питання в Словаччині вирішувалось шляхом обміну населенням та реєративізації.

В рамках трансферу, що здійснився в 1946-1947 роках, було виселено з Чехословаччини в Німеччину 2996000 чоловік німецької національності, з того – 166 тисяч із Словаччини, а решта з Чехії, Моравії і Сілезії.

Трансфер німців започаткував переселення народів – зовнішнє і внутрішнє.

Щоб забезпечити безперервність економічного розвитку пограниччя, яке належало до найбільш розвинених регіонів країни, стало необхідним вжити рішучих заходів до його прискореного заселення новими поселенцями із центральних частин країни та чеськими і словацькими реємігрантами. Декретом Президента Республіки створювались переселенські відомства в Празі і Брatislavі, в компетенцію яких входили справи виселення німців і мадярів, переселення чехів і словаців із закордону та внутрішньої колонізації. Водночас уряд ЧСР зробив свої дипломатичні установи в зарубіжних країнах узяти на облік чеських і словацьких емігрантів з метою їх повернення на батьківщину.¹² Згодом міністерство закордонних справ розпочало переговори з урядами відповідних країн у справі укладення міжурядових угод про їх реєміграцію.

Найчисленішою чеською меншістю в зарубіжних країнах, яка виявила бажання повернутися на свою батьківщину, стали колишні чеські колоністи на Волині.¹³ Під час другої світової війни тисячі волинських чехів – чоловіків і жінок вступили до лав чехословацької військової частини в СРСР і брали активну участь у визволенні Чехословаччини. В перші дні після визволення країни вони звернулись до командира Чехословацького військового корпусу генерала Л. Свободи і президента Е. Бенеша з проханням сприяти переселенню їхніх родин із Волині на батьківщину своїх предків.

12 Archiv Ministerstva zahraničních věcí Praha (далі – AMZV), ZÚ Moskva (1943-1960)

13 Господарсько-політичні обставини, що склалися в західній частині Російської імперії після скасування кріпосного права в 1861 р. та невдалого польського постяння в 1863-1864 рр., створювали сприятливі умови для іноземних поселенців в західних і південних областях України. Цими обставинами скористалися і чеські поселенці, які розселилися у Волинській, Подільській, Київській, Херсонській і Таврійській губерніях. Найчисленнішими були чеські поселення у Волинській губернії, особливо у Дубнівському, Острозькому, Володимир-Волинському, Луцькому і Житомирському повітах. У 1880 р. на Волині вже проживало 15524 чехи у 65 селищах.

За Ризьким договором 1921 р. західні повіти Волинської губернії увійшли до Польщі. За даними перепису 1921 р. на території Волинського воєводства Польщі проживало 25405 осіб, а на території Радянської Волині (1926) – 16000 осіб чеської національності.

Після 1939 р. територія Волинського воєводства увійшла до Волинської і Рівненської областей Української РСР. Докладніше див.: Vaculík, J.: Reemigrace a osídlování volynských Čechů v letech 1945-48 ковба Ж.М. З історії чеської еміграції на Україну. – //Українське слов'янознавство, 1970, I; її ж: Побут і культура чеських поселенців на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. //Українське слов'янознавство, 1972, в.6.

У новій історичній ситуації, що створилась у повоєнній Чехословаччині, представники волинських добровольців убачали виняткову нагоду для здійснення реоптакції і рееміграції чеських колоністів. Їх намір зустрів повне розуміння державних властей, які старались чим скоріше заселити чеське пограниччя слов'янським, у першу чергу, чеським, населенням. Однаке для реалізації цього плану було необхідно досягти згоди Радянського Союзу.

Переговори між Прагою і Москвою

Офіційні переговори з радянською стороною в справі переселення волинських чехів почалися улітку 1945 р. в Москві з приводу підписання Договору про Закарпатську Україну. Збіг обставин зовсім не випадковий. Питання державно-правового впорядкування Закарпатської України від 1919 року було поєднане з Пряшівчиною.¹⁴

Урегулювання територіального питання Закарпатської України, яка входила до складу своєї матерньої держави – Української РСР, зі Словаччиною Бенеш і представники СНР звичайно, бажали вирішити шляхом обміну населенням між обома краями. Такий спосіб розв'язки територіального питання повністю відповідав їхній концепції етнічної гомогенності повоєнної Чехословаччини. Вже 21 березня 1945 р. чехословацька делегація на чолі з президентом Е. Бенешом обговорювала в Кремлі з комісаром закордонних справ СРСР В. Молотовим питання про приєднання Закарпатської України до Радянської України. При цій нагоді Бенеш наголосив на тому, що на території Словаччини (Пряшівчиною – І.В.) теж живе частина українського населення, а на території Закарпатської України знов-таки проживає певна частина словаків. «У разі потреби, – підкреслював Бенеш, – можна б здійснити обмін населенням, при чому кордони між Словаччиною і Карпатською Україною залишились би недоторканими». Молотов, який дбав тільки про великорадянські інтереси своєї країни в середньоєвропейському регіоні і вважав депортaciї народів нормальним явищем¹⁵, запевнив Бенеша в непорушності українсько-словацького кордону.¹⁶

Запевнення шефа радянської дипломатії про незмінність кордону знадобилася Бенешові для більшої маневреності в справі обміну населенням між обома краями, про що свідчить підписаний в Москві 29 червня 1945 р. Договір між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну.¹⁷ Вказуючи на успіхи чехословацької дипломатії на цій ділянці, статс-секретар В. Клементіс на пл-

14 За проектом Чехословацької делегації, очолюваної міністром закордонних справ Е. Бенешом, Паризька мирна конференція в 1919 році встановила тимчасову демаркаційну лінію між автономною Підкарпатською Руссю і Словаччиною, що вела від Чопу до Ужгорода, а звідти по річці Уж до Карпат. За чехословацьким урядом залишалось право корекції адміністративного кордону між обома краями на підставі домовленості обох сторін. Однак це спірне питання під час домініонської Чехословаччини так і не вирішилось, внаслідок чого західна частина української етнічної території – Пряшівщина залишилась в складі Словаччини. В переломні 1938–1939 і 1944 – 1945 року територіальне питання між обома краями ставиться на порядок денній і вирішується політикою сили.

15 В 40-х роках у Радянському Союзі було насильно переселено 3226340 чоловік, серед них цілі народи: інгуши, чеченці, німці, калмики, кримські татари та інші. Докладніше див.: Бугай Н.Ф.К. вопросу о депортации народов СССР в 30-х – 40-х годах. //История СССР, 1989, № 6

16 AMZV, GS, 1945–1954, k.5

17 Див.: Додатки. В словацькому оригіналі «Rusov»

нарному засіданні СНР особливо підкresлював: «Ініціатива укладення Договору про Закарпатську Україну, який ми підписали в Москві, вийшла, як відомо, з чехословацької, а не з радянської сторони. І інші положення, такі, як проведення кордону між Чехословаччиною і Радянським Союзом на цій місцевості, право словаків і чехів, які проживають в Закарпатській Україні, та руських, котрі проживають в Словаччині, на оптацію громадянства своїх національних держав, були включені до Договору згідно з нашою потребою і бажанням, згідно з потребою і бажанням Чехословаччини». ¹⁸ Як бачимо, з потребою і бажанням українського населення Словаччини ні одна з дого-вірних сторін не рахувалась.

Хоч Договір про Закарпатську Україну був першим реальним кроком на шляху до обміну населенням між обома країнами, однаке право оптації в основному стосувалось громадян двох сусідніх областей колишньої спільноти держави. Тому чехословацька делегація, заінтересована в рееміграції колишніх чеських колоністів з України, 25 червня 1945 р. вручила віце-комісару закордонних справ СРСР А. Вишинському пам'ятну записку, в якій викладала умови їх переселення до Чехословаччини. Як випливає з відповіді НКЗС СРСР од 14 липня 1945 р. «справа переселення волинських чехів стала предметом вивчення відповідними радянськими органами».¹⁹

З тих пір чехословацьке міністерство закордонних справ і його дипломатичні установи в СРСР розвинули активну дипломатичну діяльність в справі взаємної домовленості з радянською стороною стосовно рееміграції колишніх чеських колоністів в Україні.

Чехословацькі офіційні кола сподівались, що радянські органи власті так само, як у відношенні до поляків Галичини і Волині²⁰, дозволять своїм громадянам чеської національності переселитись у чеське пограниччя, бо, як доводив чехословацький посол у Москві Їржі Горак, тих 50 тисяч чоловік для Радянського Союзу не має такого великого значення, як для Чехословаччини.²¹ Зважуючи економічну ситуацію у війною розорених областях України, віце-комісар ЗС СРСР А. Вишинський зауважив, що «дійсно для Радянського Союзу в цілому тих 50 тисяч чоловік не має такого великого значення, однак має чимале значення для тих областей, з яких вони хочуть переселитися.»²² Не знайшла позитивної відозви з боку радянських властей й пропозиція чехословацького посла, щоб право оптації волинських чехів поширилось і на інших чеських поселенців, які проживали в інших областях Радянського Союзу.²³

Нарешті 11 грудня 1945 р. Народний Комісаріат Закордонних Справ повідомив Чехословацьке посольство в Москві про рішення Радянського уряду, в якому вказувалось, що «Уряд Союзу РСР, ідучи назустріч побажанням

¹⁸ SNA, Tlač SNR. Stenografické záznamy pléna SNR.– Zápis o priebehu pokračujúceho 12. zasadania pléna SNR z 15.09.1945.

¹⁹ AMZV, ZÚ Moskva (1943 – 1960), k.23

²⁰ На підставі Люблінської угоди, укладеної 9 вересня 1944 р. між Українською РСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, у 1944 – 1946 рр. із західних областей України переселилось в Польщу майже мільйон поляків. Про українських переселенців із Польщі на Україну буде мова далі.

²¹ AMZV, ZÚ Moskva– Zprávy 1945-1948

²² Там же

²³ Там же

Чехословацького уряду, погоджується надати радянським громадянам чеської і словацької національностей, які проживають на території колишньої Волинської губернії, право оптувати чехословацьке громадянство і переселитися до Чехословаччини. При цьому мається на увазі, – підкреслювалось у рішенні Радянського уряду, що Чехословацький уряд також надасть чехословацьким громадянам української, білоруської і російської національностей, які проживають на території Чехословаччини, право оптувати радянське громадянство і переселитися до СРСР». В документі особливо підкреслювалось, що перехід в інше громадянство і переселення на територію іншої держави для всіх вищезазначених осіб повинні будуть здійснюватися на підставі повної добровільності. В кінці документу зазначалось, що Радянський урядуважає доцільним укласти у цій справі відповідну угоду з Чехословацьким урядом.²⁴

Рішення Радянського уряду Прага прийняла з великим задоволенням, сподіваючись, що незабаром задовольнить вимоги волинських добровольців. Ще наприкінці 1945 р. міністр народної оборони Людвік Свобода поінформував командира військової частини «Жатець», що складалася з волинських добровольців, про сприятливий розвиток переселенської справи і закликав волинських чехів до терпеливості, бо за його переконанням рееміграція почнеться в перші місяці 1946 р. Справді, чехословацькі власті докладали всіх зусиль до прискореної реалізації свого задуму. Вже 3 січня 1946 р. в міністерстві закордонних справ відбулась нарада міжміністерської комісії, до складу якої входили відповідальні працівники Відомства Президії Уряду, міністерств закордонних справ, народної оборони, фінансів, сільського господарства, охорони здоров'я, Переселенського відомства, Національного банку та Чехословацького закордонного інституту, обговорила питання, пов'язані з рееміграцією волинських чехів і підготовкою проекту двосторонньої міжурядової рееміграційної угоди на зразок Угоди між Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 р. Уряд ЧСР пред'явив проект угоди радянській стороні, яка в свою чергу 7 лютого 1946 р. доручила Юридичному відділу Ради Міністрів СРСР у Москві і Раді Міністрів Української РСР у Києві вивчити окремі положення пред'яленого документу і внести свої пропозиції до пропонованої угоди.²⁵

Відтак почалися підготовчі роботи по прискоренню поверненню волинських краян до отчого краю: уряд уповноважив чехословацького посла в Москві І. Горака вести переговори її консультації з радянською стороною в справі прискореного укладення і підписання міждержавної угоди про операцію і переселення, а на домашньому грунті велися адміністративні й організаційно-технічні роботи по гладкому розселенню і господарському влаштуванню прибулих поселенців.

Однак радянська сторона, зайнята розселенням українських переселенців із Польщі і Болгарії та внутрішньою міграцією населення, не дуже поспішала з укладенням нової рееміграційної угоди так, як хотілось чехословацькій стороні.

Під тиском постійних домагань волинських добровольців і преси, яка в передвиборній кампанії взяла їх під свій захист, президент Бенеш 23 бе-

24 AMZV, ZÚ Moskva (1943-1960)

25 Vaculík, J: Reemigrace a osídlování volynských Čechů v letech 1945 – 1948, s. 172

резня 1946 р. звернувся листом до Й. Сталіна, в якому, зокрема, підкреслював, що він і генерал Свобода пообіцяв волинським чехам, які брали участь у визволенні Чехословаччини, надати можливість ім і їхнім родинам повернутися до народу, «мову якого вірно зберегли і за свободу якого воювали». Розібравши хід підготовчих робіт по укладенню рееміграційної угоди між урядами обох країн, Бенеш просив Сталіна дати згоду і вказівку на її прискорене підписання і реалізацію.²⁶

Радянський уряд 3 червня 1946 р. надіслав Урядові ЧСР зустрічну пропозицію угоди, яку склав завідуючий європейським відділом МЗС СРСР А.П.Павлов. Цей проект став предметом обговорення і взаємних консультацій. Нарешті 14 червня 1946 р. чехословацька сторона прийняла його без істотних зауважень, чим відкрила дорогу до укладення і підписання угоди, що відбулось в Москві 10 липня 1946 р. Угоду між Урядом Чехословацької Республіки і Урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини, підписали за чехословацький уряд – чехословацький посол д-р Іржі Горак, а за Радянський уряд – заступник Народного Комісара закордонних справ Соломон Абрамович Лозовський.²⁷

Угоду ратифікували Законодавчі Національні Збори Чехословацької Республіки. Після підписання президентом Республіки Угода набула сили.

Для реалізації Угоди обидві сторони умовились створити Змішану чехословацько-радянську комісію з центром у Москві. В склад комісії входили по три представники зожної сторони. Чехословацьку частину названої комісії представляли генерал Індріх Вейл, д-р Іржі Гашпарек та д-р Штепан Шкода. Кожна з договірних сторін на території другої держави призначила головних уповноважених. Друга сторона в тих же пунктах призначила головних представників. Головні уповноважені і головні представники мали своїх заступників і призначали в свою чергу районних уповноважених і районних представників.

Головним уповноваженим Уряду ЧСР на території Радянського Союзу з місцем перебування в Луцьку було призначено д-ра Вацлава Шатаву, а його заступником – д-ра Вацлава Мудру.²⁸

В свою чергу Рада Міністрів СРСР 5 жовтня 1946 р. затвердила головним представником Уряду СРСР по оптації і переселенню Андрія Цоколя, а головним уповноваженим уряду СРСР по оптації і переселенню чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей – Олексія Могилу. Цією ж постановою було доручено Раді Міністрів УРСР затвердити заступників головного представника і головного уповноваженого, а також підбір і затвердження складу районних представників і районних уповноважених.²⁹

14 жовтня 1946 р. Змішана чехословацько-радянська комісія прийняла спільну «Інструкцію про заходи по реалізації Угоди між Урядом СРСР

26 AMZV, ZÚ Moskva (1943-1960)

27 Див. Додатки

28 Vaculík J. Названа праця, С. 74

29 Центральний державний архів органів влади та управління України в Києві (далі ЦДАВО Україн //, ф. 2, оп. 7, спр. 3059

і Урядом ЧСР про взаємну оптацію і переселення громадян чеської і словацької національності з території колишньої Волинської губернії до ЧСР та громадян української, російської і білоруської національності з території ЧСР до СРСР». Інструкція встановлювала порядок роботи районних уповноважених і районних представників обох сторін по проведенню оптації і переселення в районах їх діяльності: від реєстрації оптантів, перевірки документів (паспорта, посвідки про місце проживання, посвідки про майнове становище і військової книжки), описів рухомого й нерухомого майна, – до сформування і відправки ешелонів.

Тим часом державні органи в Чехословаччині, починаючи Президією Уряду, за інтересами міністерствами, і кінчуючи місцевими органами влади в пунктах призначення, робили організаційно-технічну підготовку до достойного прийняття своїх країн. У роботу включився й «Союз чехів із Волині» – громадська організація волинських військових, які після війни залишилися в Чехословаччині. Союз призначав свої представників до рееміграційних осередків, які, крім іншого, дбали про справедливе розселення родин полеглих добровольців.³⁰

Немалій інтерес у прискореному переселенні мав і міністр народної оборони генерал Людвік Свобода, який 30 жовтня 1946 р. звернувся листом до Голови Ради Міністрів Української РСР Микити Хрущова. Посилаючись на співробітництво з ним під час війни, Свобода повідомив його про рішення президента Бенеша нагородити Хрущова чехословацькими орденами «Білий Лев», «За перемогу – зірка першого ступеня» та «Чехословацький воєнний Хрест». Користуючись нагодою, Свобода знову підкреслив великі заслуги волинських чехів в антифашистській боротьбі і просив Хрущова прийняти відповідних заходів по швидшому втіленню в життя укладеної угоди між обома урядами, і, таким чином, сприяти їх прискореному переселенню до Чехословаччини.³¹

Не знати, чи під впливом високої орденоносної нагороди, або за вказівкою Москви прем'єр України прискорив хід переселенської акції. У всяком разі Хрущов пішов назустріч бажанням чехословацької сторони. Спочатку треба було узгодити з Москвою ряд питань, таких, як пункти перебування районних представників і районних уповноважених як на території СРСР (колишньої Волинської губернії), так і на території Чехословаччини, штати головного уповноваженого і головного представника уряду СРСР та районних уповноважених і представників, бюджет витрат на утримання апаратів уповноважених і представників та ряд інших. Відтак була прийнята постанова Ради Міністрів УРСР по реалізації Угоди. Залишились питання практичної роботи по реалізації оптації і переселення, які стали предметом обговорення спільної наради обох сторін, що відбулась 22-23 листопада 1946 р. у Львові.

Із Москви до Львова прибули головний уповноважений Уряду Чехословацької Республіки В. Шатава і його заступник В. Мудра, а апарат працівників головного уповноваженого у складі 28 осіб прибув до Львова вже 19 листопада. Для їх зустрічі до станції Мукачево був відряджений працівник головного представника в спеціальному вагоні, виділеному для цієї цілі

30 Vaculík, J.: K některým otázkám reemigrace, osídlování a asimilaci volynských Čechů na Moravě a ve Slezsku v letech 1945-1952, s. 10

31 ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3059

Львівською залізницею. До Львова також приїхав головний представник Уряду СРСР Андрій Цоколь. Протягом двох днів працівники головного представника радянського уряду і головного уповноваженого чехословацького уряду обговорили всі практичні питання про переселення.

Після львівської наради працівники апарату головного уповноваженого Уряду ЧСР відправились до призначених районних пунктів перебування: Дубно, Здолбунів, Луцьк, Рівне, Сенкевичівка, Шепетівка, Верба й Житомир, де розпочали роботу по набору реемігрантів.

Водночас головний уповноважений Уряду СРСР у справах оптації і переселення Олексій Могила виїхав до Москви в міністерство закордонних справ СРСР для оформлення виїзних закордонних документів для працівників свого апарату.³²

На черзі Пряшівщина

6 грудня 1946 р. до Чехословаччини прибула радянська переселенська комісія на чолі з О. Могилою. Від чехословацько-радянського кордону радянських гостей супроводили полковник генерального штабу Чехословацької армії Сикора та підполковник Свобода. На кошицькому вокзалі переселенську комісію привітали представники празьких міністерств закордонних справ і соціальної опіки та місцевих органів влади.

Тут працівники апарату переселенської комісії роздвоїлися: частина з них відправилась у призначенні районні пункти Східної Словаччини, а решта на чолі з Могилою поїхала до Праги, яка стала місцем перебування головного уповноваженого.³³

З метою успішного проведення набору переселенців територія Чехословаччини поділялася на вісім районів з місцем перебування переселенських комісій (по три чоловіка з кожної сторони) в Празі, Плзні, Брно, Братиславі, Бардієві, Гуменному, Міжлабірцях і Пряшеві.

Увагу комісії привертали російські, українські і білоруські емігранти, які там поселились після першої світової війни, та українці Пряшівщини.

За даними перепису населення за 1930 рік на території Чехії проживало 7162, Моравії і Сілезії – 4012, а на території Словаччини – 91079 чехословацьких громадян російської і української національностей.³⁴ Крім цього, офіційна статистика нарахувала в Чехії – 9607, Моравії і Сілезії – 1876, а в Словаччині – 4280 іноземців російської і української національностей, які одержали від чехословацьких властей дозвіл на постійне проживання в Чехословаччині.³⁵ Цю етнічну групу руського населення, яку статистика зараховувала до спільної колонки «ruská a maloruská (ukrajinská) národnosť», що в основному проживала в Чехії, Моравії, Сілезії, Середній і Західній Словаччині, складали російські, українські і білоруські політичні емігранти, які поселились на названих територіях після більшовицької революції в Росії й Україні та включення Волині і Галичини до складу відновленої Польської держави.³⁶ Багато з них займали службові посади в державних

32 Там же

33 *Hlas ľudu*, 1946, 07.12. (див. Додатки), *Demokrat*, 1946, 07.12.1946, *Východoslovenská Pravda*, 07.12.1946)

34 *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*, d.l., Praha, SÚS, 1934, s. 46

35 Там же, С. 69

36 До цієї колонки зараховувались також ті, хто визначав свою національність як карпато-руську, русинську чи руснацьку, а також білоруси, яких у той час проживало всього 23

установах, інші працювали в секторі матеріального виробництва і духовної культури. Незначний відсоток українського населення на вищено названих територіях складали й закарпатські українці, які поселились там у міжвоєнний і повоєнний період.³⁷ Однак з наближенням Червоної армії до кордонів колишньої Чехословаччини багато політичних емігрантів із своїми родинами подалось на захід. Багато з них, хто залишився в Чехословаччині, органи НКВС ще в 1945 р. депортували до Радянського Союзу.

Природно, що переселенська комісія сконцентрувала свою увагу в першу чергу на Пряшівщину – українську етнічну територію, що простягається вузькою смugoю на південних схилах Карпат від державного кордону України на сході до крайнього села Остурня Списько-Старовеського (нині Попрадського) округу – на заході. На півночі вона зливається з галицькою Лемківщиною, що входить до складу Польщі, а на сході – з Закарпатською областю України, з якою становить суцільну українську етнічну територію.

Українці Пряшівщини, подібно, як і їх одноплемінники на Лемківщині, Надсянні, Холмщині і Підляшші, не були чужим елементом, що прибув, а жили там споконвічно на своїй прадідівській землі. Однаке судилося їм бути не суб'єктом, але об'єктом історії. Протягом століть сильні світу цього, визначаючи політичну карту Європи, не рахувались з думкою інтересами українського населення, цікавились тільки його територією. Захоплені ідеєю національної гомогенності своїх держав, політичні діячі повоєнної Польщі і Чехословаччини вдались до етнічного очищення державних територій, не враховуючи інтересів своїх іноетнічних співгромадян. Укладення угод з Радянським Союзом про обмін населенням без відома і попередньої згоди тих, яких переселення безпосередньо торкалось, було принаймі образою їх людської гідності. Щоправда, в обох угодах (Люблінській і Московській) особливо акцентувалось на принципі добровільності оптації і переселення, однак на території Польщі, і, зокрема, на Лемківщині, як свідчать також і чехословацькі архівні джерела, цей принцип був грубо порушений.³⁸

чоловіка, що мали чехословацьке громадянство.

37 В 1945 р. частина закарпатських добровольців чехословацької військової частини генерала Л. Свободи, що пройшла чистилищем сталінських концтаборів, залишилась на постійне проживання в Чехословаччині.

38 Документи, що зберігаються в Братиславському Словацькому центральному архіві та окружних державних архівах Східної Словаччини, свідчать про жорстокість терористичних дій польських військових частин, які проводили насильну евакуацію українських родин до СРСР. Рятуючись від насильників, що грабували, палили оселі, вбивали і розстрілювали невинних людей, сотні лемківських родин, покидаючи рідні оселі, втікали до прикордонних сіл Східної Словаччини (здебільшого Міжлабірського і Снинського округів). Спочатку чехословацькі державні органи (окружні й сільські) брали всіх біженців на облік і влаштовували їх на роботу, а пізніше, в міру зростання їх чисельності, інтернували в Стразькому. Переслідувані українські біженці з Польщі, серед яких знаходились і демобілізовані бійці 4-го Українського фронту, що визволяли Чехословаччину, просили притулку в Чехословаччині. В листі на ім'я президента Бенеша вони скаржились на несторінні умови життя в рідному краї і просили дозволу жити і працювати в Чехословаччині. Але чехословацькі органи, що намагались налагодити добросусідські відносини із своїм північним сусідом, не задоволивши їхнього прохання, передали їх польським властям.

Докладніше про польських переселенців на Україну див.: Щерба Галина. Проблеми українсько-польських переселень у 1944-1948 роках у світлі соціологічних досліджень. //Українська діспора, 3/1993, Київ-Чикаго, 1993, С. 82-94; Кучер Володимир. Невиправдані сподівання (До питання про переселення українців з Польщі до УРСР) //Там же, С. 75-91.

Далі ми ще зупинимось на подіях, пов'язаних із виселенням галицьких лемків, тут же відзначимо, що ці події мали чималий вплив на переселенську акцію в Пряшівщині.

Але повернімося до роботи переселенських комісій.

Від 12 до 14 грудня 1946 р. в Празі проходили наради чехословацьких представників, у яких, крім головного представника Уряду ЧСР Яна Скоржепи, брали участь й члени Змішаної чехословацько-радянської комісії генерал Бейл та Шкода. На нараді були обговорені правові і організаційно-технічні питання переселенської акції.³⁹

Налагодивши справи принципового характеру з відповідними центральними органами влади в Празі, Скоржепа з Могилою відправились до Братислави, де з головою Колегії уповноважених СНР Г. Гусаком, уповноваженим внутрішніх справ СНР М. Фер'єнчиком та уповноваженим СНР у справах соціальної опіки Й. Шолтесом обговорили низку питань, пов'язаних із перебуванням і діяльністю районних переселенських комісій у Східній Словаччині та з виплатою переселенцям воєнних шкод та відповідних сум, що знаходились на блокованих рахунках.

В першій половині січня 1947 р. головні представники переселенської акції прибули в Східну Словаччину. В Кошицях, Пряшеві, Бардієві, Гуменному і Міжлабірцях вони докладно поінформували представників місцевих органів влади про доручену їм місію по виконанню Угоди про оптацію і переселення і дали їм відповідні вказівки для співпраці з районними комісіями. Крім того, скликали на 13 січня 1947 р. до Пряшева нараду представників усіх округів Східної Словаччини, на якій, крім пояснень окремих положень укладеної угоди і інструкції до її реалізації, познайомили їх з планом роботи переселенських комісій на цій території. На всіх нарадах особливо підкреслювалась добровільність оптації і переселення.⁴⁰

Справа в тому, що ще до оприлюднення угоди про оптацію і переселення декотрі поборники національної гомогенності Словаччини вдались до шептаної пропаганди, ніби всіх українців Східної Словаччини замінять за чехів і словаків, що проживають у Радянському Союзі. Тон цій пропаганді задав уповноважений Уряду ЧСР Даніел Окалі, який на конгресі Антифашистського фронту слов'ян, що відбувся 27 липня 1946 р. у Бекешчабі (Угорщина) заявив, що чехословацький уряд веде переговори з радянським урядом про переселення всіх українців із Східної Словаччини до Радянського Союзу і словаків із України в Словаччину. Заява Окалі мала великий розголос у всій Словаччині, її широко коментувала газета «Čas», «Národná obroda» також чеські періодичні видання.⁴¹ Хоч урядові кола заперечували правдивість заяви Окалі⁴², однак вістки про виселення проникли, як сповіщав Міжлабірський окружний народний комітет празький Уряд, у найвіддаленіші села округу і викликали в населення, яке брало активну участь у визволенні Чехословаччини, хвилю обурення.⁴³

На згубність такої пропаганди серед населення Пряшівщини вказав і актив представників державної влади війною розорених Свидницького, Строп-

39 Státní ústřední archiv Praha (далі – SÚA), MV, 1313, T-R, 10106, k. 26

40 Там же

41 Čas, 1946, 31.08.. Národná obroda, 1946, 30.07.

42 Východoslovenská Pravda, 1946, 06.08. (див. Додатки)

43 SÚA, ÚPV, 1365 (10-II, k. 1033x)

ківського, Міжлабірського і Снинського округів, що зібрався 21 серпня 1946 р. в Стропкові для обголорення соціально-санітарного становища населення цього регіону. Ознайомивши з попередніми результатами роботи санітарної бригади,⁴⁴ професор Брненської Вищої школи політичних і соціальних наук М. Махачекова звернула увагу присутніх на те, що поширювані чутки про виселення українців похитнули дані про національну принадливість місцевого населення, породжують безперспективність сподівань і відвертають його від цілеспрямованої роботи на власній землі.⁴⁵

Крім різкого протесту президії Української Народної Ради Пряшівщини, який опублікувалася й чеська преса, заява Окалі викликала ланцюгову реакцію в українських і словацьких журналістських колах.⁴⁶ Загалом кажучи, застрашування примусовим виселенням українців, чи руснаків, як їх тоді називали, до Радянського Союзу так само, як їх північних одноплемінників – галицьких лемків, стало дійовим засобом психологічного тиску на знедолені маси сільського населення, що його шептана пропаганда вміло використовувала тоді, коли іхні представники домагалися в державних властей своїх соціально-економічних та культурно-політичних прав.⁴⁷

В такій атмосфері ні одна з договірних сторін не наважилась порушити принцип добровільності переселенської акції.

Прага, якій належить ініціатива в обміні населенням, була заінтересована волинськими реемігрантами і не виявляла особливого інтересу до переселення українців з Пряшівщини до Радянського Союзу, бо ж вони в повоєнні роки були резервуаром дешевої робочої сили, потрібної для Північно-чеських буровугільних та Остравських шахт. На підставі угоди, укладеної між дирекцією Північно-чеських буровугільних шахт і УНРП кілька тисяч чоловік з Пряшівщини включилось у вугледобувну промисловість Мостеччини і Остравщини. Багато їх знайшло собі там нову домівку.⁴⁸

Дещо по-іншому ставились до переселення українців словацькі органи влади. Вони вітали підписання договору про Закарпатську Україну, бо він гарантував стабільність східного кордону Словаччини і став козиром у руках словацької делегації у переговорах з Угорщиною в справі обміну населенням.⁴⁹ Крім того, декотрі чиновники очікували від переселення українців із війною розорених гірських областей часткової консолідації складної політичної і соціально-економічної ситуації в Східній Словаччині. Відплів частини сільського населення з цього регіону значною мірою сприяв би ви-

44 Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини, II (1938-1948), Пряшів, 1985, С. 253-255

45 Пряшівщина, 1946, 29.08.

46 SÚA, ÚPV, 1365/10-II, k. 1033; MZV-VA 14-62 08, k.520

47 У той час Українська Народна Рада (далі УНРП) домагалася у найвищих представників державної влади конституційного затвердження прав української меншини та місця і ролі її представницького органу в політичній структурі держави.

48 Ванат І. Названа праця, С. 257

49 Статс-секретар міністерства закордонних справ ЧСР В. Клементіс з приводу підписання договору про Закарпатську Україну, к.і., зазначив, що Угорщина відкидає принцип обміну населенням і непрямо називає таку форму рішення національних відносин фашистською чи расистською. «Достатньо навести, – підкresлював Клементіс, – що цей принцип був застосований Радянським Союзом і Польщею в угоді про обмін українського, білоруського і польського населення, що здійснюється в набагато ширшому масштабі, ніж передбачається в чехословацько – угорському договорі. А той же принцип був застосований нами і Радянським Союзом у договорі про Закарпатську Україну». –SNA, Tlač SNR; Pravda, 1945, 19.09.

рішенню наболілих соціальних проблем в інших гірських регіонах Словаччини. Однак іхні сподівання не виправдалися. Ще влітку 1945 р. делегація УНРП, у склад якої входили В. Караман, Д. Ройкович, Й. Дзуренда та І. Рогаль – Ільків, відвідала керівних представників влади в Братиславі і Празі, де, крім іншого, порушувалось і питання про оптацію. У відповідь на запитання голови СНР К. Шмідке, як сприймає українське населення оприлюднення договору про оптацію – генеральний секретар УНРП Іван Рогаль-Ільків заявив, що більшість населення готова увійти до СРСР із землею. Таку ж відповідь отримав і радянський посол у Празі.⁵⁰ Зондуючи настроєність населення, власті переконались, що прив'язаність сільських людей до землі, до рідного, хоч і убогого, краю настільки сильна, що її не можна вирішити адміністративними засобами.

Після опублікування Протоколу до договору про Закарпатську Україну в східнословачькій і місцевій українській пресі⁵¹, згідно з яким особам української і російської національності надавалось право оптації громадянства СРСР протягом удруге продовженого часу до 31 березня 1946 р., тільки 3845 осіб подали заяву про оптацію радянського громадянства в дипломатичне представництво СРСР у Братиславі. Переселення цих оптантів здійснилося в рамках волинської акції навесні 1947 р.⁵²

Тепер уже було ясно, що оптація не вирішить українське питання в Словаччині, бо більшість населення не виявила до неї очікуваного інтересу. Тому братиславські офіційні кола, зайняті проблемами рееміграції словаків із Болгарії, Румунії і, передусім, із Угорщини, їх розселення і господарського влаштування, ставились до волинської акції, яка зрештою була справою Праги, індиферентно. Однак центральні й окружні органи влади в Словаччині виходили назустріч переселенським комісіям, надаючи їм всебічної допомоги в реалізації переселення. Але, на відміну від північного слов'янського сусіда, офіційні структури не чинили прямого тиску на українців до переселення.

Переселенські комісії об'їздили всі місцевості краю, де в сільських громадах знайомили жителів з умовами (нерідко ідеалізованими) життя і праці на залишених чеськими колоністами господарствах Волині.

За зібраними на місцях даними населення, яке мало право оптувати громадянство СРСР і переселитись до Радянського Союзу за укладеними між урядами Чехословачької Республіки і Радянським Союзом від 10 липня 1946 р. та Договору про Закарпатську Україну (Протоколом) від 29 червня 1945 р., складало 25430 родин або 115460 осіб. Це населення, як зазначалось у звіті головного уповноваженого уряду СРСР О. Могили, в основному проживало в східних районах Словаччини.⁵³

Беручи до уваги дані статистики за 1930 рік і природний приріст населення у цьому регіоні, а також соціально-психологічний клімат, у якому проходила переселенська акція, можна з певністю твердити, що ці дані були значно занижени.

50 Архів Центрального комітету Культурного союзу українських трудящих у Пряшеві (далі – АЦККСУТ), ф. УНРП, 347

51 Východoslovenská Pravda, 1945, 16.12.; Hlas ľudu, 1945, 01.07., 1946, 22.02., Пряшевщина, 1945, 23.12. та 1946, 20.01.

52 SÚA, MV-NR, 7616, k. 18880

53 ЦДАВО України, ф. 4626, оп. I, спр. 41

Під впливом обставин у сусідній Лемківщині і шептаної пропаганди в Східній Словаччині, українське населення східних округів насторожено ставилось до агітації радянських вербувальників, зважуючи «всі за і всі проти». Але в нього не було великого вибору: залишатися жити вже третій рік у постійній непевності, але на власному клаптику землі, або шукати країці долі в невідомому краї.

Тяжке соціально-економічне становище частини населення гірських місцевостей північно-східних округів Словаччини, зумовлене аграрним перенаселенням і примножене матеріальними збитками фронтом другої світової війни, змушувало частину населення добувати хліб за межами своїх рідних селищ. Чимало селянських родин виявило бажання переселитися на низинні землі південних округів Східної Словаччини і колишні господарства німецьких колоністів Верхнього Спиша. Так, у резолюції Снинського окружного народного комітету, надісланій центральним органам влади, вказувалось, що для поліпшення життєвих умов населення, крім віdbудови і індустріалізації округу, необхідно переселити в південні райони близько 10 тис. чоловік. Подібні вимоги ставили й інші північно-східні округи.

УНРП підтримувала ідею переселення частини населення з гірських районів на більш родючі землі колишніх мадярських поміщиків Кральовсько-Хлмецького, Требішівського і Михайлівецького округів та на землі німецьких виселенців із Верхнього Спиша, і намагалась надати переселенню більш організованого характеру, зберегти компактність і етнічну гомогенність колоністів. Однак переселення українських селян у межах Східної Словаччини наражало на великі труднощі. На відміну від Чехії і Моравії, де був досстаток вільної землі і більш вигідні умови для поселенців, земельна реформа в Словаччині не могла повністю ліквідувати голод широких мас селянства на землю. Земельні комісії окружних народних комітетів старалися в першу чергу задовольнити прохачів свого регіону і не були ладні в якісі мірі допомогти українським колоністам подолати початкові труднощі.

Селянські родини з Габури, Улича, Лімного і інших сіл Лабірщини та Снинщини, які поселялися в районі Словацького Нового Міста, в надії розпочати заможніше життя, розчаровано скаржилися посланцям УНРП (депутатам СНР) на своє скрутне становище. І в звіті Кральовсько-Хлмецького окружного народного комітету вказувалось, що «переселенці з північних потерпілих округів, позбавлені всіх пільг, не одержують від окружних властей жодної допомоги».⁵⁴

Не щастило й переселенцям із Шамброна, Якуб'ян, Торисок, Репашів, Ольшавиці, Остурні та інших сіл Спиша, які оселились на господарствах німецьких виселенців із сіл Спиша: Малдур, Жаківці, Голомниця, Маєрки, Топорець та Ломничка. Нестаток власних запрягів, сільськогосподарського реманенту і потрібних коштів на поліпшення своїх господарств не дозволяв їм здійснити свої плани, а окружні власті ані трохи їм не допомагали. Внаслідок того життя переселенців, – як указувалось у звіті Кежмарського окружного народного комітету, – стало безрадісним.⁵⁵

Скуштувавши гіркого хліба колоніста, переважна більшість українських переселенців удруге спробувала щастя серед своїх на Україні. Вони одними з перших включились у списки оптантів.

54 Ванат І. Названа праця, С. 256

55 Там же

Та списки оптантів поповнювали не тільки багатодітні сім'ї малоземельних селян, а й заможні господарі, які сподівались зажити добра на родючій українській землі, про яку з такою повагою розповідали старші односельчани зі східного фронту першої світової війни.

Еміграція сільського населення в заморські, а згодом і в західноєвропейські країни наприкінці минулого й на початку нашого століття була не тільки соціальним вентилем, а й стимулятором оздоровлення слаборозвиненої економіки цього краю. В роки світової економічної кризи міграційні процеси були значно обмежені, а під час другої світової війни повністю припинилися. Тепер випала нагода знову відкрити соціальний вентиль і вирішити складні соціальні проблеми багатьох родин: одним вимотатися із незавидного скрутного становища і забезпечити кращу долю якщо вже не для себе, то для своїх дітей, а іншим – спробувати щастя стати заможнішими серед своїх руських братів.

Мотивом для переселення багатьох родин були важкі соціальні умови життя, а попри них й почуття етнічної єдності зі своїми одноплемінниками. Тут буде доречно зазначити, що повоєнне радянськістьство місцевого населення виходило із традиційного народного русофільства, яке силою історичних обставин глибоко закорінилось в свідомості народних мас Угорської Русі та галицької Лемківщини. Базувалось воно на східнослов'янській (в іхньому розумінні – руській) спорідненості мови, єдності церковних обрядів і письма та близькості психіки і звичаїв. Не знаючи тіньової сторони радянської дійсності, чимало селян, включно активних антифашистських борців, і громадських прорадянських настроєних діячів, повірило обіцянкам вербувальників, які нерідко змальовували їхнє майбуття в Радянському Союзі в рожевих фарбах.

Внаслідок цього в декотрих селах Бардіївщини, де оптація досягла найбільших масштабів, більшість жителів виявила бажання переселитися до Радянського Союзу. До них належить Луків, який тримає першість шодо кількості оптантів (216 осіб). Із Львівської Гути переселилось 30 родин на чолі з сільським старостою, а в селі залишилось тільки 16 родин. Подібно і в Цигельці залишилось тільки 46 родин, а 59 – переселилось на нову землю. В селі Крижі оптувало радянське громадянство 19 родин із 105 особами, а залишилось там 26 із 158 жителями.⁵⁶

Подібно порідшли майже всі селища Бардіївщини, Свидниччини, Сабинівщини, Старолюбовнянщини та інших прикордонних областей.

Реєстрація оптантів проводилася до 15 березня 1947 р.

За період від 6 грудня 1946 р. до 15 березня 1947 р. в Чехословаччині оптувало радянське громадянство і заявило про своє бажання переселитися до Радянського Союзу 3326 родин із 14469 особами.

Із загального числа бажаючих оптувати громадянство СРСР фактично вийшло до Радянського Союзу 2841 родина або 12401 чоловік, з того 51% чоловіків, а 49% жінок.⁵⁷

Із числа зареєстрованих на виїзд не виїхало з різних причин 485 родин із 2068 особами.

Як свідчать дані таблиць 1,2, українці Пряшівщини складали 96,88% усіх переселенців із Чехословаччини.

56 Štátny okresný archív (ŠOKA) Bardejov, ONV-B, 140/47 prez.

57 ЦДАВО України, ф. 4626, оп. I, спр. 41

Таблиця 1

Переселенці із західних областей ЧСР

Райони	Кількість переселених	
	родин	осіб
Прага	109	236
Плзень	32	70
Брюно	23	56
Братислава	12	24
Разом	176	386

Із загальної кількості переселенців із західних областей Чехословаччини становили: чоловіки – 179, а жінки – 207 осіб. За соціальним складом оптанті складали: інженерно-технічні працівники – 4,45, робітники – 30, 57, службовці – 9,84, хлібороби – 18,43, інші професії – 14,24, а утриманці – 28,49 відсотків загальної кількості.

Таблиця 2

Переселенці із Пряшівщини⁵⁸

Райони (округи)	Кількість	
	родин	чоловік
БАРДІВСЬКИЙ (Бардівський, Сабінівський і Старолюбовнянський округи)	1281	5904
ГУМЕНСЬКИЙ (Воронівський, Гуменський, Кральовсько-Хлмецький, Михайлівський, Снинський, Собранецький і Требішівський округи)	238	1051
МІЖЛАБІРСЬКИЙ (Гіральтівський, Міжлабірський, Свидницький і Стропківський округи)	706	3088
ПРЯШІВСЬКИЙ (Гельницький, Кежмарський, Левочський, Молдавський, Попрадський, Пряшівський, Списько-Нововеський і Списько-Старовеський округи)	440	1972
РАЗОМ:	2665	12015

58 Таблиці складено за даними Головної комісії по оптації і переселенню. – SÚA, MV-NR, 1716, k. 11880

Із загальної кількості переселенців із Пряшівщини оптувало громадянство СРСР згідно з Протоколом до Договору про Закарпатську Україну до 31 березня 1946 року

в районах:	Кількість	
	родин	осіб
Бардіївському	603	3046
Гуменському	19	83
Міжлабірському	131	543
Пряшівському	33	173
Разом	786	3845

Ці оптанті переселилися до СРСР разом з тими, які оптували радянське громадянство згідно з Угодою.

Після реєстрації оптантів велісь підготовчі роботи по переселенню. Районному уповноваженому в справах оптакції і переселення А.С.Булгакову була доручена організація відправки оптантів із Східної Словаччини на Волинь. Окружні і місцеві владі зобов'я зувались забезпечити перевозку оптантів і їх майна до призначених залізничних станцій, де формувалися транспорти.⁵⁹

Перший транспорт із 140 переселенцями с. Луків відправився із Бардіївської залізничної станції 27 січня 1947 р. о 14,30 год⁶⁰, за ним слідували в наступні дні транспорти з Левочі, Подолинця, Сабинова, Пряшева, Гуменного та інших міст Східної Словаччини.⁶¹ Водночас (2 лютого 1947 р.) вирушив із Луцька перший транспорт із чеськими реемігрантами в Чехословаччину.

Для перевозки переселенців із Чехословаччину на Волинь було використано 2887 вагонів, у тому числі: 905 – для людей, 1005 – для майна, а 977 – для худоби.

Основну масу переселенців, як уже зазначалось вище, складали селяни (97,7%) у віці від 14 – 55 років, т.е. у віці повної працездатності (52,4%).

Вони відвезли з собою із Чехословаччини: 1200 коней, 4118 корів, 410 биків і волів, 1731 голів молодої худоби, 2508 свиней, 4945 овець, 649 кіз, 13476 штук птиці та 139 вуликів бджолосімей. Варто зазначити, що середня забезпеченість худобою на той повоєнний час була задовільна: на одне господарство припадало 2,62 голови великої і близько 3 голів дрібної худоби.

59 ŠOKA Bardejov, OÚNV Lukov, 11/1947 prez., k. 5

60 З Бардіївської залізничної станції від 27 січня до кінця квітня 1947 р. було відправлено 3535 оптантів із Бардіївського і Свидницького округів.

61 Hlas ľudu, 1947, 02.02.; Východoslovenská Pravda, 1947, 29.01., Ozvena, 1947, 02, 02.03.

Крім того, переселенці вивезли 8847 одиниць сільськогосподарського інвентаря, в тому числі: 5348 одиниць знаряддя для обробітку землі, 16 сіялок, 16 збиральних машин, 37 молотарок, 2535 возів, 1195 саней, 259 одиниць інших предметів, 15924,8 ц зернопродуктів, 16972,25 ц інших продуктів та 16313 ц речей домашнього вжитку.⁶²

Переселенці залишили на території Чехословацької Республіки рухоме й нерухоме майно на загальну суму 331888603 крони, сільськогосподарський інвентар – 8250 крон, промислові підприємства – 477520 крон, речі до машнього вжитку – 900 крон, інше майно – 812029 крон і посіви площею 1925,4 га.

Крім переліченого майна, переселенцями залишено 6934,97 га землі.

За умовами оптації і переселення готові чехословацькі гроші та інші цінності (облігації, ощадні книжки, страхові поліси) переселенців підлягали здачі фінансовим установам ЧСР. У зв'язку з тим переселенцями здано різних цінностей на суму 7404733 крон.

Згідно з діючим законодавством ЧСР усі збитки, заподіяні чехословацьким громадянам воєнними діями, виплачуються державою потерпілим особам протягом кількох ріків. Зважаючи на те, що оптанти залишили Чехословаччину винятково було їм негайно виплачено 24 615359 крон, в середньому припадало на одне господарство 24 764 крони.

Було також досягнено домовленості з відповідними фінансовими установами про виплату переселенцям 4 716046,3 крони, затриманих під час грошової реформи на блокованих рахунках. На кожне господарство припадало в середньому 5737 крон⁶³.

Позитивне розв'язання питань про виплату оптантам воєнних шкод і відповідних сум на блокованих рахунках сприятливо відбилося на створенні кращих умов переселення, бо неодержання ними цих грошей ставило їх у винятково важкі умови в зв'язку з тим, що чимало з тих, що подали заяву про оптацію, не мали для своїх родин ні одягу, ні взуття, а в багатьох випадках і продуктів харчування та фуражу для худоби. За одержані гроші вони здебільшого забезпечили свої родини речами першої необхідності.

Переселення скінчилося 10 травня 1947 року.

В рамках волинської акції було переселено із території колишньої Волинської губернії 10275 родин з 33077 особами чеських реемігрантів у Чехословаччину, а з Чехословаччини – 2841 родина з 12 401 чоловік у Волинську і Рівненську області України.

62 ЦДАВО України, ф. 4626, оп. І, спр. 41

63 Там же

Михайло Русинко

Боротьба старословаків та новословаків у «Словацькій газеті».

Наприкінці 1849 року у Відні дає про себе знати гурт словацьких народників на чолі з Яном Колларом, який вирішив здійснити свій давній план-знов запровадити чеську мову, щоправда, у змінений, пословачченій формі, як офіційну й літературну мову для всіх словаків. При цьому їх зусилля спрямовувала мрія поновлення мовної та культурної єдності чехів, мораван і словаків, яка, на їхню думку, була значно пошкоджена мовою реформою Л. Штура.

Концепція Я. Коллара була в своїй суті помилковою, адже Штуррова словацька мова служила основоположним каменем при формуванні новочасного словацького народу, до того ж, як це видно із загальних дій штурівців, чехо-словацької взаємності не порушувала, навпаки, бо її було оперто на принцип рівноправності, а не підлегlostі. Назовні Коллар запропонував словакізованої чеської мови, яка саме ним була опрацьована з погляду граматичного й названа старословакською, пояснював тим, що уряд хоче від 1 січня 1850 року у всіх словацьких краях запровадити в адміністративне й шкільне життя єдину літературну мову, щоб у такий спосіб запобігти суперечкам щодо згаданого питання.

Зусилля Я. Коллара в цьому напрямку «підтримав і Андрей Радлінський – редактор «Словацької газети», який «пообіцяв на початку 1850 року

видати й граматику старословакської мови».

Редакція названої газети цю реформу оправдовувала ще й тим, що отримує листи, писані «різною словацькою мовою» та діалектами, через те, мовляв, слід позбутися подібної анархії, а водночас прийняти спільну літературну норму для всіх словаків. Міністерство внутрішніх справ згодом, спираючись на вимогу редакції «Словацької газети», призначило особливу комісію для вивчення цього питання. Її членами були Ян Коллар, Карол Кузмані і Франтішек Ганріх, так само і Даніель Ліхард та Андрей Радлінський, обое однак з голосом дорадчим. На основі пропозиції названої комісії міністерство потім наказало скасувати «піднаріччя», тобто «виправлену словацьку мову» і разом з тим подати план заведення старословакської мови як офіційної та літературної.

Кілька років згодом Андрей Радлінський прозрадив, що ініціатива подібного кроку вийшла саме від Я. Коллара, який без відома редакторів «Словацької газети» свавільно послав від імені редакції подібне прохання до Міністерства внутрішніх справ, отже, і сам непрямо спричинився до запропонування двох словацьких літературних мов, наслідком чого «був важливий розкол цілого національного руху і створення двох знеприятелених таборів – старословаків і новословаків/штурівців/. Це мало вплив і на розвиток словацької літератури та журналістики в добу бахівського абсолютизму, які також розділилися за вказаним ключем і навзаєм вичерпувалися у тривалих полеміках, пошкоджуючи національне життя.

Від 1 січня 1850 року «Словацька газета» у Відні почала видаватися старословакською мовою, нею згодом видавався і так званий «Земський кодекс» у Пешті. На бік Я. Коллара, а отже і старословаків, стали передусім Д. Ліхард, А. Радлінський, Й. Зaborський, а згодом – і Самуел Орміс,

Карол Браксаторіс, Штефан Заводнік та інші. Вони по праву чекали, що їхня мовна реформа викличе опір з боку штурівців, а тому А. Радлінський опублікував у «Словацькій газеті» серію статей, які пропагували старословацьку мову. Невдовзі він однак потрапив у немилість Міністерства внутрішніх справ, бо наважився, хоч і дуже скромно, виступати проти його реакційної протисловацької політики. Через те А. Радлінського в травні 1850 року було звільнено від обов'язків редактора «Словацької газети» і переведено до Пешти, де «призначено редактором чи, скоріше, перекладачем «Кодексу» й урядового вісника з німецької до старословацької мови. У такий спосіб він був позбавлений можливості будь-як політично й публіцистично виступати, бо його посада в Пешті була надто мізерною і супільно незначною». Головним ініціатором полемік, спрямованих проти штурівців, став Д. Ліхард, в першу чергу й тому, що Коллар на той час «хворував і як професор археології у Віденському університеті був дуже заклопотаний своїми обов'язками». З другого боку на оборону літературної словацької мови виступив не Л. Штур, який тоді весь час віддавав науковій роботі, але Й.М. Гурбан. Це було викликано тим, що Й.М. Гурбан був не лише визначним полемістом і критиком, але водночас видавав і редактував свої поновлені «Словацькі погляди», перші два річки яких вийшли ще до революції, в роках 1846/1847.

Згадані суперечки протягом часу ставали все гострішими. Прихильники обох ворожих таборів усе частіше відбочували від принципових проблем і вдавалися до особистих нападів. Ліхард у той час твердив, що прийняття старословацької мови як єдиної офіційної та літературної для всіх словаків є передумовою для того, щоб уряд взагалі почав здійснювати політику національної рівноправності і виконав свої старі обіцянки, дані провідникам

словацького повстання. Д. Ліхард усвідомлював, що словацька публіка його перехід від штурівської словацької мови до мови старословацької буде сприймати як прислужництво австрійській панівній верхівці та ігнорування словацьких національних інтересів. А тому й твердив, що старословацьку мову вважає лише якимись ліками, завдяки яким словаці взагалі уникли національної смерті. Коли однак угорські панівні кола у вживанні літературно унормованої чеської мови побачили «зраду Угорщині», означаючи її за мову чужу, яка походить з австрійської частини імперії, Д. Ліхард, щоб не викликати підозри у державній зраді, почав і собі користуватися домашньою, себто словацькою мовою, як літературною.

Щоправда, життя внесло поправки і до цієї Ліхардової позиції, яка була позначена добою і політичною тактикою старословаків. Він і сам переконувався, що й пословачена чеська мова, старословацька, має в «Словацькій газеті» надто мале коло прихильників, а широким верствам народу вона ще більш чужа. Тому, чи хотів або ні, Д. Ліхард мусив у наступні роки цю мову ще більше словакізувати, ба навіть використовувати й суто словацькі вирази, якщо бажав, щоб сільські читачі його добре зрозуміли.

З другого боку і в самій редакції він потрапляв у скрутні ситуації, які було важко вирішити, бо особливо Герменегільц Іречек /який вів рубрику, а згодом додаток газети «Свєтозор»/ йому закидав, ніби Ліхард не вживає чистої чеської літературної мови, з якої він сам завжди виходив. Опонент звинувачував Д. Ліхарда навіть у незнанні літературної чеської мови, що однак про останнього як про близкучого лінгвіста не можна твердити.

Як коротко вдалося б охарактеризувати суперечки старословаків та новословаків на сторінках «Словацької газети» і «Словацьких поглядів» щодо

літературної мови? Штурівці на чолі з Й.М. Гурбаном, Я. Калінчаком, М. Догнані та самим Л. Штуром добрали у проголошенні словакізованої чеської мови за офіційну та літературну крок дозаду, нехтування самобутністю словацького народу й заперечення всього доброго, що їхня генерація зробила для Словаччини та словаків перед революцією.

Цікаво однак, що подібні суперечки розпочали саме старословаки та їхні представники: редактор «Словацької газети» А. Радлінський. Він закидає штурівській мові відсталість і примітивізм, гостро критикуючи всіх супротивників Колларової мовної реформи. Проти цієї критики виступив Й.М. Гурбан, дорікаючи особливо Ліхардові, Колларові, Кузмані, Радлінському та іншим старословакам, що вони за тепле містечко у Відні «зрадили словацькі національні інтереси, прислуговують реакційному уряду і за рахунок словацького народу, отже, є магильниками і словацької мови, і Словаччини».

Водночас, Й.М. Гурбан тоді і сам себе переконував, що старословаки, заслуги котрих у минулому в царині словацького національного руху він все ж таки не заперечував, врешті-решт пристануть до літературної словацької мови, більш того, що й з погляду політичного будуть слухняної дисципліновано дотримуватися концепції штурівців як їх складова частина. Про ці питання потім Гурбан та інші штурівці говорили з більшістю старословаків, правда, безуспішно. Мабуть, це й була одна з головних причин, яка 1851 року вела Й.М. Гурбана до поновлення «Словацьких поглядів», щоб так виник друкований орган, де можна було б відгукуватися на напади старословаків і водночас агітувати словацьку громадськість на користь виправленої словацької мови та її представників.

Й.М. Гурбана, окрім Л. Штура та М. Годжі, виразно підтримували Я. Ка-

лінчіак, М. Догнані /який певний час був і співредактором «Словацьких поглядів/, Я. Паларик та інші.

В 1850 році у «Словацькій газеті» велися масивні атаки проти штурівців, що продовжувалися у мало зміненому вигляді й наступного року, коли 25 квітня 1851 р. знову, після чотирічної перерви, вийшли «Словацькі погляди». Й.М. Гурбан у загаданому журналі створив і спеціальну рубрику під назвою «Варта словацька», яка мала політичний і полемічний характер, заступаючи в такий спосіб неіснуючу самостійну словацьку газету, щоправда, не досить достатньо. Наступного року Гурбан видавав «Словацькі погляди» вже раз щотижня, отож міг набагато оперативніше реагувати на постійно перемінну ситуацію і стосунки між старо та новословаками і більш діюче впливати на них.

Ліхард у той час безпідставно твердив, що наполягання на виправленій словацькій мові пошкоджує словаків саме тоді, коли уряд проголосив старословакську мову за офіційну словацьку. Заразом він необ'єктивно порівнював цю словацьку мову з примітивними спробами мадяризаторів у службах староконсервативної партії створити якусь словацьку літературну мову. Д. Ліхард твердив, що словацька мова Л. Штура має лише діалектний характер, отже, немає рації підносити трнавське, шариське, зволенське чи липтовське наріччя до рівня загальнословакської літературної мови, бо всі вони мають лише місцеве, обмежене значення. Ліхард із своїми співробітниками у «Словацькій газеті» і надалі нападав на штурівців і закидав їм «нескінченну хвальковитість і зневажання сивин» /Колларових/. З обох боків полеміка почала переростати у памфлети. Суперечки ще більше загострилися щойно вийшла книга редактора «Словацької газети» Жегри, якою розпочалася особлива кампанія, в словацькій пресі та літературі звана «Боями за Жегри». Слід на-

гадати, що 30 грудня 1852 року Й. Заборський за його виразну протифеодальну і протиабсолютистську позицію був позбавлений редакторської посади у «Словацькій газеті» і за кару був посланий до бідного й віддаленого приходу в Жупчанах на Східній Словаччині, де й бідував упродовж багатьох років.

Темпераментний Заборський не мав охоти винести із цієї полеміки навіть раціональне зерно і відкинув прогресивну романтичну літературу, писану штурівською словацькою мовою. Він не визнавав ані силаботонічної словацької поезії, захищаючи то-нічну, яка, зрештою, духові й характеру словацької поезії не дуже відповідала.

У цьому разі не йшлося про якісь приватні справи, але про питання принципові: про майбутню літературну мову та залучення словацької національної літератури до контексту романтичного напрямку, який уже давно пустив коріння в західній та середній Європі.

В 1852 році полеміка між «Словацькою газетою» та «Словацькими поглядами» все ж таки вшухла. Це пояснюється кількома причинами: терор абсолютизму, заборона засновувати й вести словацькі народно-виховні й господарські об'єднання, германізація та мадяризація на Словаччині, протидія влади щодо заснування «Матиці словацької» та відродження «Татрина», її рішуче заперечення спроби заснувати самостійну політичну газету, поліцайний нагляд над чільними словацькими народниками, але перш за все розкол національного руху на два табори, некоординованість дій – все це викликало депресивний настрій поміж словацькими народниками. Вони й самі бачили, що внутрішній розкол національного руху шкідливий і що чим скоріше слід його позбутися. Тому вони звертаються як до Гурбана, так і до Ліхарда, до редакцій «Словацької газети» й «Словацьких погля-

дів», вимагаючи від супротивників, щоб вони «вгамувалися й шукали шляху до порозуміння в інтересах вищої національної справи».

Всупереч тому, що старословацька мова у «Словацькій газеті» вживалася й надалі і що цією мовою було видано кілька дальших публікацій, було зrozуміло, що штурівська словацька мова перемагає, і за німої згоди Ліхарда та його співробітників. Він по суті від того часу був щодо штурівців толерантним, співпрацював із ними, навіть у найважливіших політичних та національних справах.

Не треба однак забувати, що Д. Ліхард був головним редактором урядової газети, яка представляла бахівський абсолютизм, в той час як Й. М. Гурбан для згаданого режиму був особою неблагонадійною і перебував під поліцайним доглядом. Тому й Ліхард мусив бути дуже обережним, щоб не потрапити в немилість і не позбутися свого місця, а в кінцевому підсумку – і надії на пенсію, від якої досить багато як незаможний чекав.

Суперечки про літературну мову та романтизм у літературі між Ліхардом та Гурбаном, яким вони віддали так багато сил, скінчилися із честю. Ліхард сприйняв поразку літературного класицизму в словацькій художній літературі як наслідок розвитку, як службу прогресу. А водночас збагнув і те, що старословацька мова є чужорідним тілом поміж словаками, які притримуються власної літературної мови.

Через те після занепаду «Словацької газети» наприкінці 1861 року він покинув старословацьку мовну позицію і знов повернувся до штурівської. Між Гурбаном та Ліхардом потім аж до смерті панували приятельські стосунки, вони обое навзасім помагали один другому в національній, літературній та журналістській діяльності.

Наука, мистецтво, література - і прогрес?

Коли під прогресом розуміємо просування вперед, поступове сходження вгору, в такому разі він мав би проявлятися у нашому житті в найрізноманітніших площинах. Погодьмося на тому, що він є. Часто однак ми не знаємо, чи він, так би мовити, прописаний постійно або тимчасово. Прогрес подібний до волоциги: бачимо його щоразу на іншому місці, а тому його важко зрозуміти, а ще важче вловити. Мабуть, і тому людство в ім'я прогресу багато вистраждало й відстраждало, але всупереч тому він назовні виглядає привабливо, хоч приховує у собі неймовірний парадокс: майже все, що поступ дав на користь людства, було використано проти людства. Прогрес можна порівняти із високим і чудово сформованим деревом ситозеленого кольору: коли вродить, його плоди можуть бути і терпкими, і хворими, і здеформованими. Прогрес в силу своєї мети, яку ми здатні лише передчувати, але в абсолютній подобі ніколи не досягнемо, прогрес, наслідків якого людство, бува, позбавляється довше, ніж діставалося до його причин, приносить і розвиток культури та людського духу. Прогрес, поступ у наукі існує, «бо наука має мету. Наука є пошуком правди, а її метою є наближення до правди», як твердив К. Поппер.¹

Наукова істина, мовби затягнута за-вісою, на коротший або й довший час відкриється, щоб знову загубитися в безодні пітьми і мучити науковців творчим неспокоєм. Ньютона система, як здавалося, є вічним і остаточним образом світу. А. Попе з тонкою інтуїцією та полегшенням стану фізиці передав так:

У пітьмі потопав світ і його закони.
Бог світло сотворив:
«Явись, Ньютоне!»

Коли Ейнштейн відкрив теорію відносності, на обличчі А. Попе загralа сатирична усмішка:

Диявол не барився люто відомстити:
«Явись, Енштейне!» – Й знов пітьма
у світі.² (Пер.В.К.)

Зумисно легковажним тоном своїх рядків А. Попе переконливо скопив суть наукового прогресу, шукання наукової істини, помилок, близьких і далеких цілей, котрі постійно відкриваються, обороняються і відкидаються. Наука, а це думка не тільки аматорів, працює так, щоб ніколи не опинитися безробітною, створюючи передумови для свого дальнього існування. Сума знань, яка постійно зростає, розширює поле діяльності для науки так само, як вода під час повені русло ріки. Це порівняння більш ніж доречне. Л.М. Толстой говорив, що ріка завжди інша: широка і вужча, глибока і мілкіша, а вода у ній то холодніша, то тепліша. Так само і з науковою. На зламі двох останніх століть фізика переживала кризу, все у ній стало мовби недоступним, опираючись на тиску науки. Але тиша не віщувала нічого лихого. Цього разу обидві складові бурі – близькавка й грім – вдарили водночас, шокувавши науковий і позанауковий світ: нові теорії – квантова і атомна фізика, вибух атомної бомби, який викликав у свідомості людства безповоротний злам. Як переконуємось, наука не може обйтися без послуг, не може існувати без рятівальників і цілителів. Вона залишає після себе не тільки всебічний розвиток людства, точніше, його певної частини – обраних, але й світ хворий та закриваний.

Наука, мистецтво й література мають одну спільну рису: творчий неспокій, імпульс, поштовх, натхнення, інту-

1 Поппер, К.: Творча самокритика у наукі й мистецтві. Літературний тижневик від 7.1.1994, № 2, с. 8

2 Кузнецов, Б.Г.: Ейнштейн – життя – смерть – безсмертя. Прага, 1984, с. 20

їцію, зміни тощо. До чого вони ведуть – до розвитку, до поступу? Бо, як твердив В. Годвін, «чи можна зупинити думку, яка чогось настійливо шукає? Якщо так, то лише деспотизмом».³ Це так, але й інакше. Ані через триста років після смерті Кальвіна в Женеві не народився жоден гений, однак скільки визначних науковців не піддалося, хоч їх і жорстоко переслідували. Думку, яка чогось шукає, можна обмежити, придушити, але не можна її знищити, як не знищити сходу й заходу сонця, як не знищити основоположних процесів життя ані в найстрашнішій війні. Життя й людина сильніші від найбільших перешкод. Коли говоримо про поступ, маємо на увазі ті відкриття в будь-якій галузі, котрі високо підносяться над середнім рівнем і розкручують колесо історії з усіма можливими здобутками та наслідками. Але як бути із мистецтвом та літературою? Чи і їм властивий поступ, чи вони підлягають законам розвитку, прогресу? Чи і тут з'являються з кожного погляду досконаліші твори й автори різних літературних видів, жанрів, жанрових форм, напрямків і течій? Одні це підтверджують, а інші заперечують. Й. Мукаровський написав: «Питання зовнішніх впливів можна врешті-решт розглядати як антиномію між безперервною лінією іманентного розвитку і цілим рядом все нових творчих індивідуальностей, кожна з яких своїм ударом посугає лінію автономного розвитку, ніколи її не розірвавши.»⁴ Автономного іманентного розвитку не затримати, хоч вплинути на нього можна, а ці впливи завжди залежать від сили таланту творця, його творів, які виступають в літературі або носіями прогресу, або носіями регресу. Й. Мукаровський бере огляд на обидва моменти в розвитку літератури – зовнішній та внутрішній, без яких поступ літератури, зумовлюваний і її творцями, здавався б неповним. Література як

приплів і відплів творчих особистостей і творів. Як море. Вічне. Приплів і відплів його позначають, але не можуть його знищити, хоч раз вони сильніші, а раз слабші. Море залишається морем, а література літературою, хоча і її позначають надзвичайно сильні особистості.

М. Бакош стосовно періодизації словацької літератури написав, що вона залежить від багатьох факторів, окрім іншого «Випливає з розуміння специфічності літератури і встановлення об'єктивних закономірностей її розвитку». ⁵ Пов'язаність літератури та історичного розвитку суспільства, а це не тільки погляд М. Бакоша, зумовлює і її зовнішні та внутрішні параметри. Соціалістичні теорії в розвитку літератури не сумнівалися і становили складову частину діалектики.

Поглядів, які заперечують поступ в мистецтві й літературі, існує немало. Наприклад, І. Грушовський: «В історії мистецтва немає прогресу в тому розумінні, який ми до цього поняття вкладаємо. Окрім доби історії мистецтва (приміром, відродження, бароко, класицизм і т.п.) повністю розкриваються у певний кульмінаційний момент, але у розвитку не перевершуються». ⁶ Як кульмінують? Зрозуміло, що не розвитком певного виду мистецтва назагал. Чим у такому випадку? І чи взагалі? К. Поппер згадані проблеми вирішує так: «Часто бачиться й підкresлюється, що загалом поступу в мистецтві не існує. Примітивізм це, врешті, підкresлює аж занадто. Де однак поступ, а природньо й занепад, цілком певно можуть бути – це творча здатність окремого митця». ⁷ Прогрес у розвитку митця припускається, але в творах більшої групи авторів чи напрямків ні. Визначні літературні твори в діахронічній та синхронічній сітці є вершинами літератури й мистецтва, фундаментом художньої літератури, яка проте в цілому не розвивається, збагачується ли-

3 Голуб, М.: Від амеби до філософа. Недільна народна газета від 29.1.1994, с. II

4 Мукаровський, Й. Студії з естетики. Прага, 1966, с. 223

5 Бакош, М.: Проблеми літературознавства учора й сьогодні. Братислава, 1964, с. 94

6 Грушовський, І.: Діалектика буття, Братислава, 1975, с. 32

7 Поппер, К, там же.

ше якісно. Якби це справді було так, говорять інші, це виглядало б як «абсурд». Людині дано творчість так, як природі золото. У формі руди. Талант вартий чогось лише тоді, коли вдосконалюється працею. Адже й золото набуває справжньої вартості аж після опрацювання. Література й золото, всупереч тому, що виникають все нові й нові вироби, які збагачують життя людини й суспільства, не розвиваються. Вже І. Еренбург писав: «... в мистецтві немає прогресу».⁸

Один з найвизначніших теоретиків літератури В. Шкловський твердив: «Історія роману безперервна з погляду заперечення. А особливо – міняється, розуміння психології дійових осіб».⁹ Цей принцип можна застосувати до мистецтва загалом, в першу чергу – до художньої літератури. В. Шкловський начебто спирається на Достоєвського, який у своїх творах зображає такі вияви людської психіки, як нарцизм, шизофренія, мазохізм, сомнамбулізм та інші. Достоєвський передав їх так художньо й переконливо, що вони глибоко позначили внутрішні взаємозв'язки в літературі. Після Ф. Достоєвського їх описала й наука, але Достоєвський їх зобразив через могутні образи конкретної людської долі, яка постала з окремих часточок людської дійсності. Завдяки методу літературного осмислення Ф. Достоєвський передав їх у витонченій літературній формі.

Історію літератури, відколи вона виникла, супроводять постійні зміни, різноманітні імпульси, чергаються й автори, прибуває нових творів, нових літературних напрямків, течій, рухів, техніки. До історії літератури втручаються й жанри, їх відмінання й народження: головні дістаються на периферію, а окраїні посугаються до центру жанрової сіті. А чи це і є поштовхом до поступу, до розвитку? І чи взагалі ми здатні однозначно відповісти на подібне питання? Ще й досі не було винайдено естетомір, яким мож-

на було б вимірюти естетичні, жанрові й технічні параметри літературних творів і який би вирішив усе замість гіпотетичних згадів: Шекспір був найбільшим драматургом усіх епох, Толстой – прозаїком, Пушкін – поетом (цю трійцю могла б замінити й інша).

П. Заяц у книзі «Пульсування літератури»¹⁰ приносить дуже цікаві спостереження. Термін пульсування літератури, який закладено на принципі сплеску, осцилювання, резонансу, вібрації, дрижання і т.д., вносить до літературної теорії нові виміри, котрі точніше передають взаємозв'язки й нюанси літературного процесу в різних комбінаціях: «Джерелом творчого начала літератури є і динамічне окреслення її як системи. Але динаміка літератури й творчість – не одне й те саме. Динамічно література твориться тоді, коли в ній є рух, зумовлений взаємодією численних пов'язаних поміж собою чинників, яка й призводить до встановлення певного, параметрично визначеного порядку» (ст. 20).

Спроби опанувати літературний процес, визначити його місце в мистецькій системі постійно поновлюються разом з виникненням окремих напрямків, шкіл та визначними суспільними змінами. К. Поппер припускає поступ у царині мальарства щодо праці із світлом і тінню, перспективою. Але з технічними прийомами, незалежно від виду творчості, ми стрічаємося раз на високому, а раз на нижчому рівні. Ані їх високий, ба навіть їх найвищий рівень ще не робить мистецтво мистецтвом, хоча вони, безумовно, поглиблюють естетичне враження, естетичне переживання. Мистецтво робить мистецтвом зміст конкретного твору, зміст, який служить гуманістичним запитам людини, від неї, як творця історії, він виходить і до неї прямує, а на тлі історичних процесів креслити і власний образ.

8 Там же

9 Шкловський, В.: Тятіва. Відмінність подібностей. Братислава, 1973, с. 448

10 Заяц, П.: Пульсування літератури, Братислава, 1993, с. 20

Українське кіно 6. А чи й буде?!

Розмова з українськими кіномитцями – братами Іллєнками

«Історія українського кіно починається з 9 січня 1894 р., коли одеський механік-конструктор Й.А.Тимченко здійснив прилюдні демонстрації свого апарату – кінетоскопа і показав перші кінострічки – на три місяці раніше за Едісона і більш ніж за рік раніше братів Люм'єрів. Його апарат давав змогу робити фіксовані переривчасті зміни фотозображенень, за допомогою чого він і показав свої стрічки про металевників списів та кавалеристів. Продемонстровано винахід на IX з'їзді російських природознавців і лікарів. Широкого застосування, на жаль, він не знайшов».

(„Україна в цікавих фактах”, в-во «Слово», Львів, 1992 р.)

Людина деколи любить ілюзії. Більше того, хочеться їй віддатися, щоб вона її вчарувала, перенесла у іншу кращу дійсність. Фільм став такою ілюзією, яка ще й нині приваблює.

Було це 28 грудня 1895 року у паризькій кав'янрі «Grand café» по Вулиці капуцинів, де завдяки братам Августу і Луї Люм'єрам почали жити фотозображення. Цю дату світ почав вважати народженням нового мистецького феномену – фільму, який вніс зміни у суспільне, культурне, технічне та господарське життя людства.

Цього року світ відзначає 100-річчя виникнення кіно. Саме цій нагоді були присвячені й цьогорічні Дні українсь-

Кінорежисер Юрій Іллєнко із сином Андрійком.

Кінорежисер Михайло Іллєнко.

Актриса Людмила Єфименко.

Кіномитці України перед пряшівською публікою.

кого кіно на Східній Словаччині, які вже традиційно організовує Союз русинів-українців Словачької Республіки. На цей раз до нас завітали гості, з якими насправді варто було погово-

рити про питання українського кіно: кінорежисери Юрій Ілленко, Михаїло Ілленко та актриса Людмила Єфименко.

Юрій Ілленко. Поняття в українському кіномистецтві. Народився 1936 році в м. Черкасах. Закінчив Інститут кінематографії у Москві. Працював оператором, актором, режисером-постановником. Нині веде режисерську майстерню в Київському інституті театрального мистецтва імені Карпенка-Карого. Він – народний артист України, лауреат Державної премії ім. Т.Г. Шевченка та премії ім. О. Довженка. Був оператором фільму «Тіні забутих предків» С. Параджанова. Юрій Ілленко-режисер-постановник фільмів «Білий птах з чорною озна-

Кадр з фільму «Фучжоу». Актори: Т. Денисенко (Орест), І. Ілленко (Маруся), В. Троцюк (Ботічеллі).

Кадр з фільму «Лебедине озеро. Зона».

кою», «Криниця для спраглих», «Легенда про княгиню Ольгу», «Солом'яні дзвони», «Лебедине озеро. Зона». Якраз із останнім із згаданих мав можливість познайомитись і наш глядач.

Молодший брат Юрія Іллєнка, Михайло, прийшов на Пряшівщину з фільмом «Фучжоу».

Актриса Людмила Єфименко у фільмі «Лебедине озеро. Зона».

Кому зараз легко? Цю фразу можна чути від людей, які працюють на різних ділянках культури. Підходить вона і для нашої зустрічі з українськими кіномитцями. Як ми не хотіли обминути труднощі, з якими зустрічаються українські кіномитці, але так і не вдалось. Не хотіли ми говорити про економічну обстановку, але не можна було, бо від неї відштовхується, так би мовити, й рівень культури. Але нас не менше цікавили й художні моменти, творчі питання. Узагальнюючи, хочеться запитати, як же вийти із усього цього українському кіно.

Юрій Іллєнко: «Без усякого сумніву ви маєте рацію, коли говорите, що тут не можна звести все тільки до економічної проблематики. Хоч кіно таке мистецтво, що без економіки теж не можна... Але якщо подивитись, чи лише економічна ситуація призвела до практичного знищення українського кіно, то я думаю, що в ньому були закладені якісь дефекти творчої непідготованості до тих потреб часу, в яких воно опинилось. Воно не зуміло швидко зареагувати. Це знов таки пов'язане з виробництвом фільму. Процес виготовлення фільму довгий. Час настільки швидко плинє, що за якийсь дуже короткий момент багато людей зрозуміло, що у них нема під ногами опори, ґрунту, вони захиталися. В такому стані творчо реагувати на життя практично неможливо.»

Михайло Іллєнко: «В цілому у мене така сама оцінка. Тут дві грані – з одного боку просто нема грошей, з іншого боку – дуже багато людей, які були якимись такими локомотивами, відійшли від кіно, бо знайшли щось інше – комерцію або щось подібне. На жаль, я побачив, що не так вже воно було їм і потрібне. Доходить до того, що коли щось і з'являється в українському кіно, то це помічають всюди інде, тільки не в Україні.»

Юрій Іллєнко: «Вже традиційно на Україні не можна бути поміченим. Тут

утвердилася теза, що на Україні нема... Чого нема? На Україні нема мистецтва, нема літератури, науки, виробництва, на Україні нема акторів, на Україні нема кіно... Це доводили мені все моє життя. Доводили тоді, коли ми знімали «Тіні забутих предків». Тоді доводили, що нема на Україні кіно і не може бути. І після «Тіней забутих предків» мені в очі кажуть, що нема на Україні кіно. Хоч кому-кому, а Україні можна похвалитись своїм кінематографом. Ми обмежились там одним іменем – Довженком. А це не так. У той час, коли працював Довженко, такий же велетень стояв поруч – Кавалерідзе, Савченко, геніальний оператор Демуцький, який створив образ в кінематографії.

Михайло Іллєнко: «Це імперська теза.»

Юрій Іллєнко: «Але її прищепили нам. Цю імперську тезу. І ми так охоче її приймаємо, і так охоче посилаємо собі голову попелом. Стаемо у таку позу: так жалко себе, і такі ми красиві, коли самі себе жаліємо. А якщо говорити про економіку, то слід сказати, що економіка-певний показник в мистецтві.»

• **Давайте повернемось знову до української кінематографії, до її творчого потенціалу.**

Юрій Іллєнко: «Сьогодні ми ще маємо загін кінематографістів. Один з кращих в Європі: і за численністю, і за якістю. Ми маємо десятки близьких акторів. Ми маємо діючу армію близьких операторів. Це велика школа, в якій вчився світ, Європа. Ми не хочемо це визнати – «Так, є у нас школа». Вона почалася з «Тіней забутих предків». Мені варто у світі сказати, що я-оператор фільму «Тіні забутих предків» і більше нічого не треба говорити. Світ це знає. Тільки Україна не хоче це визнати. Це результат твої самої позиції, яку було нам прищеплено, це позиція другорядності. Оця другорядність відвертає і фінансуван-

ня. Отак з цим і переплетена економіка.»

- А яка ж у цьому питанні позиція держави?

Юрій Ілленко: «Держава робить все, щоб гроші сюди не йшли. Бо замість того, щоб обіцяти, дурити людей, що дадуть гроші на кіно, треба було давно створити умови, аби ці гроші попали у кіно. Це означає, створити таку податкову систему, яка б заохочувала бізнес вкладати гроші у невиробничі сфери – в культуру, науку, мистецтво, видавництва, у наш розум, душу, у наше майбутнє.»

- Яка ж ситуація у сусідів України в кіномистецтві після розвалу Радянського Союзу?

Юрій Ілленко: «Стартові позиції були приблизно однакові у всіх. Білоруси знімають. Москва знімає 120 фільмів на рік. Білоруси знімають, там держава підтримує. Якщо ми на Україні ще маємо значну творчу потенцію, то чи будемо її мати у такій обстановці через рік-два? Я, наприклад, не стояв біля камери п'ять років. Я бажаю знімати так, що мені не спиться ночами. Молодь, яка є в українському кіно, скрізь підкреслює свій художній рівень. Мій студент Каптан був помічений своєю першою роботою на берлінському кінофестивалі. Ви тільки подивітесь наші фільми і побачите, який це рівень. А ми продовжуємо у замовчуванні, ніби українського кіно нема.»

- У газеті «Культура і життя» (№ 21) 1988, 22 травня 1988 р.) під час «круглого столу» про українське кіно як складову частину національної культури ви сказали такі слова: «Коли йдеться про відновлення і розквіт національного кіномистецтва, до чого прагнемо, то, насамперед, ідеться про відновлення і розквіт національної свідомості». Якою мірою сповнюються оті ваші слова?

Юрій Ілленко: «Воно не йде паралельно. За час, який минув від цього «круглого столу», я думаю, що дуже значно піднялась проблема національної свідомості. Правда, ми деколи говоримо про національну свідомість у загальних рисах, не наповнюючи це нормальним змістом, життєвим змістом, практичною діяльністю у сфері культури, освіти, у школах, у побуті. Дуже багато ділянок травмовано і абсолютно викреслено з проблематики цієї свідомості. Телевізійний екран працює проти свідомості, не тільки національної, а проти людяності. Ми опинились у діаспорі на власній території, ніби на окупованій ворогом території. Вони окупували все наше – наші екрани, наші душі, наших дітей, наше майбутнє.

Михайло Ілленко: «Ти казав про телебачення. Телебачення це все ж таки такий цех, який працює на «крадених» фільмах, а є ж заклади, які повинні подбати про вже згадану національну свідомість. Я маю на увазі, наприклад, «Український дім» у Києві. Зараз в «Українському домі» показують фільм Михалкова і його запрошуєть, йому платять дуже великі гроші. А коли там почалася розмова про українські фільми, зокрема, мій «Фучжоу», про прем'єру, мені кажуть, давай гроші, шукай спонсорів. Я ставлю питання, ну, добре, люди, які не навчались, не знають таких понять, як національна свідомість, ну, бува, але це ж таки «Український дім», і керує ним українська актриса, бувший міністр культури. Коли я підходжу до такого парадоксу, то мені дуже страшно. Моєму фільмові вже три роки. Він жодного разу на жодному сеансі в Україні не був, тільки на добродійних.

Юрій Ілленко: «Це справді парадокси. Газета «Лос Анжеліс таймс» за грудень 1991 року надрукувала статтю «Десять кращих фільмів цього року» Троє найбільших кінокритиків США ставлять десять фільмів у такому по-

рядку, які вони вважають найкращими. Мій фільм «Лебедине озеро. Зона» називають на першому місці. На першому місці-український фільм! А Україна про це взагалі не знає. Як тут бути, як це розуміти?! Я це розумію як заплановану довгострокову руйнацію саме національної свідомості. Те, що вона зачепила й мій фільм, то це окремий епізод у цій тотальній війні. Але війна іде. Треба знищити, так би мовити, саму можливість такої свідомості, щоб не було на чому будувати, не було навіть ніяких точок опору, щоб не було причини щось шанувати, цінувати у своєму доробку. Таким способом національну свідомість дуже легко розмивати, навіть казати про її непотрібність, як про якийсь раритет XIX століття, який намагаються сьогодні українці винести як ідею створення своєї власної державності, коли людство це ніби пройшло, забуло, іде навпаки, до інтеграції. Але забувають про одне, що в спільноту приймають лише з доробком, лише із своїм обличчям, лише багатих духовно, з великими здобутками. Туди не приймають безликих жебраків, нікчем, у яких нічого нема за душою. Кому вони потрібні?! Нас не візьмуть нікуди, коли ми ніхто. От, бачите, кіно попадає на рейки інших дуже серйозних намірів у світовій політиці. А тому його й так віддали. А що віддали? Важко повірити. Віддали один з найкращих ринків, вироблених і структуруалізованих у Європі й світі. У нас було 2000 кінотеатрів вищого класу. У нас на Україні було 25 тисяч кіноустановок, кожне село мало кіноустановку. У нас наприкінці 70-х років було чотирнадцять відвідувань на рік, середня відвідуваність у США – 2 відвідування. Ми не можемо показати свій фільм на цьому ринку.

- Який зв'язок між літературою та кіномистецтвом?

Юрій Ілленко: «На Україні вже майже не залишилось класичних творів,

які б уже не стали фільмами. Може, жодна кінематографія світу не має таких тісних зв'язків з літературою, як українська. До речі, Довженко втілював у собі зразу ці два таланти. Дуже багато режисерів також писали самі. Я сам пишу. У десятому номері журналу «Київ» за минулий рік було опубліковано мою велику останню роботу «Агасфер», хроніка другого пришестя Христа». Її сприймають як роман. Як бачите, неможливо знімати, то я теж став літератором.

- При всіх отих проблемах, має зараз з чим вийти українська кінематографія на світові кінофестивалі?

Юрій Ілленко: «Як не дивно, має і виходить. В Угорщині у тому році головний приз було вручено Сергію Лисенку за фільм «Кордон на замку». На цьому ж фестивалі премію одержав документальний фільм Сергія Буковського. Приз «Срібний витязь» на фестивалі слов'янського кінематографа було вручено фільму «Записки кирпатого Мефістофеля» (екранізація за твором В. Винниченка), режисером якого є Ю. Ляшенко. Зараз у Берліні закінчився кінофестиваль. Там було представлено фільм режисера Н. Мотузки «Голос трави» (Одеська кіностудія). Зараз у США поїхали дві наші студенські картини. У Голландії брав участь фільм С. Маслобойщика «Співачка Жозефин». Наша українська школа у світі має високеrenomе.

Михайло Ілленко: «Фільм «Фучжу» запрошений у Іспанію.»

Юрій Ілленко: «Українське телебачення показує, що на берлінському кінофестивалі «Золотого ведмедя» одержав А. Деллон, але що на тому ж фестивалі був фільм Н. Мотузки, про це ні слова. Хоча б сказати, що він приймав участь. Абсолютно нічого.»

Михайло Ілленко: «Це якась страшна хвороба.»

Розмову підготував Іван Яцканин

ГЕЙ, ХТО В СВІТІ, ОЗОВИСЯ!

ПАМ'ЯТИ МИТЦЯ

Із Києва надійшла болюча звістка: на 87 році життя перестало битися серце видатного українського письменника, перекладача Григорія Порфирівича Кочура.

Г. П. Кочур народився 17 листопада 1908 року в селі Феськівці Менського району Чернігівської області в селянській родині. Потім – навчання у семирічній школі та літературно-лінгвістичному факультеті Київського ІНО (таку назву мав тоді Київський університет), згодом працював викладачем зарубіжної літератури, завідував кафедрою в Тираспільському педагогічному інституті (Молдавія). 1943 року був незаконно арештований у Полтаві (бо залишився на окупованій території) і 12 років спокутував свою «провину» по різних таборах Гулагу. Реабілітований 1956 року. Свою літературну діяльність Г. П. Кочур почав ще в 1938 році, він досконало й вільно володів не лише слов'янськими мовами, латиною та давньогрецькою, але й французькою, англійською, німецькою. Григорій Кочур відзначався винятковою увагою і делікатністю до людей, щирістю, вимогливістю до власної праці, був глибоким теоретиком перекладацтва, неперевершеним ерудитом з питань світової літератури й мистецтва взагалі. Серед його перекладів – «Гамлет» В. Шекспіра, віршовані переклади з понад п'ятдесяти мов. Разом з М. Рильським Гр. Кочур редактував антології чеської та словацької поезій. «Друге відлуння» (мова про цю книгу йшла і в одній з передач Пряшівської радіостудії) – один з найбільших внесків до скарбниці європейської та національної культури. До книги ввійшли переклади понад ста авторів з часів Еллади, епохи Відродження до сучасності.

Г. П. Кочур виховав ціле гроно талановитих перекладачів і науковців. Його праці були відмінні літературною премією імені М. Рильського, медаллю ім. М. Грушевського, закордонними відзнаками. Державною премією ім. Т. Г. Шевченка за літературу (За «Літературно Україною»). У Гр. Кочура було багато недругів: така вже доля таланту. Але було в нього й чимало друзів, зокрема, на нашій землі, серед українців Словаччини. Тож пригадаймо його світлу пам'ять кількома творами...

Вітезслав Незвал

Прощавай і хусточка

Прощавай Коли це побачення останнє
Що ж було прекрасне все те що відбулось
Прощавай Якби ми ѹ призначили стрівання
Може не прийду вже а прийде інший хтось

Це було прекрасне на жаль усе минає
Дзвоне похоронний мовчи Цей сум я знав
Хусточка цілунок гудок і вже немас
Дві-три всмішки ї сам я Рушас пароплав
Прощаю Коли ці слова останні свідки
Щастя зостається хоч пам'ятка яка
Трошечки облудна мов запах сухозлітки
Як листівка проста мов хусточки легка
І коли я бачив те що для всіх невидне
Що ж тим краще Ластівку затишок манив
Південь показала ти де гніздечко рідне
Літ тобі судився мені судився спів
Прощаю Коли ми розсталися повинні
Що ж тим гірші надії ніщо не оживить
Хочемо зустрітись не розлучаймось нині
Прощаю і хусточка Доля так велить

Поль Верлен

Осіння пісня

Неголосні
млосні пісні
струн осінніх
серце тобі
топлять в журбі,
в голосіннях.

Блідну, коли
чую з імли –
б'є годинник:
линуть думки
в давні роки
мрій дитинних.

Вийду я в двір –
вихровий вир
в полі млистім
крутить, жене,
носить мене
з жовклім листям.

Владимир Голан

X X X

Поета ніщо не виправдє, навіть і смерть.
А проте з його небезпечноного існування
Назавжди залишиться тут – немов як додаток –
По ньому рисочок кілька. І в них, безперечно, важлива
Не досконалість, хоч би була вона ї раєм самим,
А тільки правдивість, – нехай вона буде і пеклом.

Джордж Гордон Байрон

X X
X

Безсонних сонце, зірко жалібна!
Твій слізний пломінь криє далина,

*Безсилий пітьму він перемогти.
Як на минуле щастя схожа ти!
Отак нам світить відблиск інших днів,
Але не гріє, хоч би як виднів.
Так в ніч сумну минувшина зійшла:
Хоч видна – та здаля, ясна – та без тепла.*

Костіс Паламас

X   X
X

*Ти, земле наша, земле духів
Та ідолів нетлінних!
Нам Аполлон пресвітлий богом
Лишився в поколіннях,
Розп'ятий, що лежав, у білі
Завинутій покрови, –
То ж був Адоніс Ясноликій,
Троянінопелюстковий.
Душа прадавня в нас лишила
Сліди свої нестерпі.
Не вмер Великий Пан, не вмер він,
Він непід владний смерті.*

Ян Райніс

Сходячи на верхів'я

*...Який самотній ти з роками станеш.
За другом друг від тебе геть іде.
Спочатку ще хоч квіточку наглянеш
Чи рідну душу стрінеш де-не-де.
Та зникне їй те. В засніженій безодні
Безмежна тиша серце опаде,
Спокою ж скелі не дадуть холодні:
Укриєшся за крижані щити,
А в грудях буде сум земний пекти.*

Юліуш Словацький

Мій заповіт

*Я з вами жив, страждав і плакав у печалі,
Прихильний був до тих, що серцем благородні,
Та ось лишаю вас і в тінь відходжу – далі –
І, мов тут щастя знав, смутний іду сьогодні.
Не може по мені наступника з'явиться,
Ані пісням моїм, ні імені, ні муках, –
Майне мое ім'я, неначе блискавиця,
Щоб у потомності триватъ порожнім звуком.
Та ви, хто знав мене, перекажіть, благаю,
Що батьківщині я віддав юнацькі роки, –*

Змагався корабель – боровсь і я до краю,
А потонув, то й я пішов на дно глибоке...

Колись, замисливши про всі страждання й скруху
Вітчизни, визнає шляхетний мій нащадок,
Що я не вижебрав плаща для свого духу –
Клейноди прадідів узяв мій дух у спадок.

Нехай опівночі мої зберуться друзі,
В аloe спопелять хай серце мое вбоге,
І мати хай моя той попіл візьме в тузі, –
Так платить матерям наш світ за їх тривоги...

Хай друзі при чарках в тісному сядуть колі,
Зап'ють і смерть мою, ѹ свою лиху годину;
До них з'явлюсь як дух, коли в моїй те волі,
А якщо звільнить Бог від мук, то не прилину...

Лиш заклинаю всіх – живіть надії проміння,
Освіти каганець народові несіте,
А треба – йдіть на смерть по черзі, мов каміння,
Що з божих рук летить на шанець, кров'ю вмите!

Я ж зоставляю тут одне – маленьку дружбу
Тих, що любить могли цю гордовиту душу;
Я довершив тяжку, сувору, божу службу
І в неоплакану труну лягти вже мушу.

Хто інший міг би так іти шляхом жертваним?
Хто ще до оплесків таку байдужість має?
Стерничим на човні стояти, духів повнім,
І тихо зникнути, як дух, коли зникає?

Та силу по собі я залишу фатальну;
В житті вона – ніщо... чоло хіба оздобить.
Але по смерті вас гнітитиме безжалально,
Аж поки ангелів з вас, хлібайди, зробить.

Юліан Тувім

Ніч невидна

Гей, із вантажем людино!
Сядь, посидьмо,
Та помовчім, та погляньмо
В ніч невидну.

Скинь додолу
Скриню дубову
З пліч робочих,
В ніч невидну вступим разом
Людські очі.

Що казати. Хліб – як камінь.
Кладь – над сили.
Шкода мови. В ніч невидну
Ми – дві брили.

(Переклад – Григорій Кочур)

ІЗ РОДУ В РІД

Карол Хмел

ПОТИШАННЯ

*Лиш
кілька слів про себе, іншого;
як я тішуся
площами, автомобілями, готелями і парками,
як я тішуся дорогами,
що ведуть.*

КОНТЕКСТ

1.
*Te почуття: тон чинить опір звуку.
Що правда, то правда.*
2.
*Молодий Маркс писав вірші,
з яких старий Маркс сміявся.*

ТВОЇ ОЧІ

*Твої очі
можна
відтворити
лиш
на промокальному папері.*

ЧУЖА МОВА

(Іванові М.)

*Випадкові
мертви
з нашої генерації
говорять мовою,
про*

*котру
не маємо і тями,
що існує,
отак до смерті
будемо навчатися
англійської,
японської,
бенгальської,
санскриту.*

ПІКАССО

*...так,
є голуби...*

але з кільцями на лапках...

ШЕНБЕРГ

*буря кривою блискавкою
розірвала свій тестамент
і вирішила
жити від початку*

*ймовірно
все
що в гармонії
іронічне
повністю прозвучить
тільки в тиші:
замок із піску
потрібно будувати на піску*

*аж той хто грає
помітить
що музика
сидить
спиною до фортепіано*

**Зі словацької переклав
МІЛАН БОБАК.**

МИСТЕЦТВО

Слово про Юрія Герца або ОДУХОТВОРЕНІСТЬ ЖИВОПИСНОЇ ГАРМОНІЇ

Ще Джорджо Вазарі (1511-1574), уславлений італійський живописець доби, позначененої іменами Боттічеллі, Рафаеля, Мікеланджело та Леонардо да Вінчі, переконливо відзначав той факт, що вивчення минулого спроможне «надихнути нас на звитяжну працю і показати новизну та велич нашого мистецтва» (Джорджо Вазарі. Життєписи найславетніших живописців, скульпторів, та архітекторів.– Київ, 1970.-С.14). Мовиться, власне, про таке студійне осмислення передусім традиції, які мали місце в попередні епохи і своєю самобутністю, ніби органічною сполучкою, пов'язують минуле із сучасним. Ведемо бесіду про своєрідне духовне літочислення мистецьких візій, характерних для живописної школи Закарпаття – краю осібно високих художніх традицій. Тут, немовби у весняному розповні квітня, можна добавити майже в кожній праці, скажімо, Й. Бокшая, А. Ерделі, Ф. Манайла, В. Свиди, Е. Контратовича, А. Коцки, А. Кашшая, З. Шолтеса, Г. Глюка, В. Микити, В. Габди, В. Приходька, І. Шутєва, Н. Герц, Ю. Герца, В. Скакандія, Ю. Сташка, Т. Данилича, І. Ілька, П. Бедзира, С. Мальчицького ту частку поетичного світу, яким так щедро наповнене образотворче мистецтво Срібної землі. Звісна річ, маємо на оці не тільки письмо представників старшого покоління закарпатських художників, але й тих, хто гідно перейняв і несе їхню естафету; у цьому зв'язку назовемо Н. Пономаренко, З. Мічка, І. Бровдія, В. Бердаря, В. Бецу, Л. Гайду, П. Пугу, І. Панейка, Ф. Семана, Б. Гавату, А. Кидору, Я. Пашка, В. Базана, М. Митрика, Антона, Вадима й Павла Ковачів, Й. Бабинця та ін. Зрозуміло, що постаті ці несуть на своїх плечах різної ваги мольберти і хто знає, либо нь, звідси й така дивовижно розмаїта, по-своєму неповторна їхня палітра як уподобань, зацікавлень, так і творчих можливостей. На цей раз закроюємо бесіду про доробок Юрія Герца, ім'я якого добре знане не лише в Україні, але й далеко за її межами. А цьогорічна весна принесла шанувальникам його таланту давно

чекану радість: серія робіт Юрія Герца, тематично об'єднана назовою «Барвиста Верховина», удостоєна Державної премії України імені Т. Г. Шевченка. Кажемо давно, бо ж автор «Верховинського весілля» (1970) невтомно працює на мистецькій ниві понад сорок літ... Отже, чарівний сад його численних полотен, сягнувши у певному сенсі виплеканого позачасся, нагадує вибагливому цінителю мистецтва загалом і живописної манери Юрія Герца – зокрема, сказати б, дзвінку симфонію «усміхнених фарб». Цією мовою, якою майстер виписав не одну сотню оригінальних робіт, він володіє досконало. Вдивляючись в його композиційні рішення, мимоволі впадає в око щедра сміливість, з якою художник вміло «перекладає» на мову образотворчих засобів будні й свята, вихоплені сцени – локальні, побутові – з життя народу. Це ілюстративно підтверджують такі твори, як «Старе і нове» (1968), «Бороняцька трагедія» (1971), «Шляхами предків» (1974), «Вівчарі» (1975), «Перемога» (1979), «На полонинні» (1985), «У батьківській хаті» (1986), «Верховинська родина» (1990), «Карпатська мадонна» (1989), «Ворота. Молоді» (1990), «Стародавня піч» (1990), «Карпатський мотив» (1991), «Церква в с. Верхній Студений» (1992), «Верховина» (1993), «Народження» (1994) та ін. Як слухно наголошує Антоніна Синявська, Юрій Герц «розробляє цікаві нововведення у використанні темпери. Оригінальне поєднання яскравих кольорів з темними нагадують кольорові вітражі чи смальтові мозаїки, що характерне для культури закарпатського краю». (А. Синявська. Щедрі жнива Юрія Герца (/Культура і життя.-12 березня 1994 р., № 11-12.-С.6). Так, справді, Юрій Герц як достойний спадкоємець мистецьких тайн Бокшая, Ерделі, а також, власне, передусім – Федора Манайла, з яким його в'язала багаторічна творча дружба, зримо примножив капітальні ходи своїх навчителів з проекцією на живописне узагальнення, у першу чергу, фольклорних деталей, їхню внутрішню гармонію та контрасти кольорових площин. Доскіпливий критик помітить відсутність – побіля стрижня матеріалізованих у фольклорному матеріалі ідей – модерних імпульсів, які в урівноваженні манері Юрія Герца, в його стилістично реалістичному осмисленні відповідного дійства («Святий вечір» (1992), «Дідове весілля» (1990), «Танок молодої» (1990), «Пасхальна ніч» (1990), «Свято Покрови» (1993) та ін.), на нашу думку, все-таки напрочуд делікатно, з тонким відчуттям міри рельєфно проступають. Переважна більшість його робіт далека від «солодких» – для забави – малюнків; перед глядачем постає як правило, динамічна, експресивно закроєна панорамна картина.

на, кожна деталь якої, навіть виокремлена локальна барва, має своє призначення, несе в собі сутність конкретики образного, композиційного й колористичного рішення. Тому й не дивно, що живописі полотна майстра з божої ласки засновані на активній відчутності навколошнього світу, природного розуміння народної поетики, одухотвореної радістю, оптимізмом, вірою у кращу будучість ріднокраю...

За високими вікнами його робітні, загромадженої ескізами (задуми щедрі, монументальні, запрограмовані на створення нових циклів) панує серпнева спека, одне слово, спасівка. Проте розмова із заслуженим художником України, лауреатом премії з Шевченковим ім'ям Юрієм Герцом точиться у такому річищі, коли кожний спогад гостинного господаря про зустрічі з Бокшаєм, Ерделі, Манайлом, Коцкою, Шолтесом, Кашаєм, Глюком, а відтак його цікаві, радше небуденні змістом «Малювати – се для мене жити»; «Як пахне земля, так і пахнуть трави»; «Музика фарби – радість, а не смуток, одухотвореність живописної гармонії, що спричиняє життєверджуюче світосприйняття» тощо) висловлювання, мимоволі просяється на папір. А ще – закипіли в устах схвильовані інтонації у пов'язі з оповідкою про лагідну вдачу мамки – Марії Голубінки (1902-1979), а також нянька Дмитра (1899-1951), з села Лохово, що на Мукачівщині, якому судилося коротке життя... Заяскріли в очах іскорки, коли вирвався з грудей спомин про батьків, у родині яких було восьмеро дітей – Михайло, Дмитро, Іван, Марія, Віра, Ганна...

«Близчі плани на майбутнє?» Відповідь була однозначною і, як здавалося, давно укладеною поміж мріями. З неї випливало, що митець підготував ретроспективну пересувну виставку своїх творів. Відрядно констатувати: у цьому посутнія заслуга і дружини Наталії Герц, визначного майстра прикладного мистецтва України. Відкриття виставки передбачається в місті над Тисою – Хусті, а далі вперше вона експонуватиметься у Міжгір'ї, Воловці, Іршаві, Сваляві. Мукачево, де жив і творив упродовж багатьох літ Юрій Герц, стане кінцевим пунктом, де на початку 1995 року відбудеться закриття цієї, без перебільшення, вагомої виставки. До слова, її каталог під назвою «Карпатські мотиви» щойно побачив світ. Отже попереду простеляться нові зустрічі майстра із земляками...

Микола Зимомря,
голова Закарпатської асоціації творчої інтелігенції «Світ культури».
Ужгород.

На фонд журналу «Дукля»

Якщо ви хочете допомогти літературному журналу «Дукля», то просимо грошову допомогу перераховувати на конто:

**Slovenská republika
Všeobecná úverová banka Prešov
číslo účtu: 284-572/0200**

Будемо Вам вдячні, імена жертвводавців будемо публікувати на сторінках журналу.

На фонд «Дуклі» подарувала

Олександра Павлишин (Австралія) 50 австралійських доларів.

На першій сторінці обкладинки твор Юрія Герца «Весільні гармонії», На другій і третій сторінкахтвори київського художника Левка Воєдила – «Все йде, все минає», «Ранок».

Ціна 10 Ск

Індекс 49092